

Drugi dio

***Prva borbena
dejstva***

Prvi narodni heroj Druge brigade

MILAN STANIĆ

Drugovanje i prijateljstvo između Mihaila i mene započelo je, sticanjem ratnih okolnosti, prvih ustaničkih dana, a trajalo je sve do one po njega kobne vrhopoljske noći, kada je u cvijetu mladosti pao za slobodu.

Avgusta 1942, samo nekoliko dana po formiranju 2. krajiške brigade u selu Bošnjacima - Podgmeč, brigada sa svoja tri bataljona i pratećim jedinicama, sa već prekaljenim borcima i rukovodiocima u borbama na Kozari, Podgrmeču, Manjači i srednjoj Bosni, krenula je u napad na jako utvrđeno ustaško uporište u Vrhpolju. To naselje se nalazi u kotlini rijeke Sanice i Sane, između Sanskog Mosta i Ključa. Cijeli naseljeni rejon bio je dobro utvrđen bunkerima i rovovima ograđenim preprekama od bodljikave žice. Ta utvrđenja su bila posjednuta sa nekoliko stotina domobrana i domaćih ustaša, koje su okupator i ustaške vlasti bili dobro naoružali. Do tada su već bili počinili bezbroj pljački, nasilja i ubistava među srpskim življem. Svi oni, i ustaše i domobrani, bili su krajnje neprijateljski raspoloženi prema Narodnooslobodilačkoj vojsci i narodnooslobodilačkom pokretu.

U koloni brigade ka cilju naše vrhopoljske akcije nalazio se i metalni radnik Mihailo Đurić. U njoj je bio komandir 3. čete 3. bataljona. Kolonu su vodili vodiči, koji su uglavnom bili mještani. U toku noći 3. bataljon se već približavao cilju, tumarajući uz put preko uvala, njiva sa kukuruzima, proplanaka, pokošenih livada i strnjišta već požnjevenih žitarica. Već na domaku Vrhpolja, na jednoj pokošenoj njivici između visoko izraslih kukuruza, štab 3. bataljona, prilikom kraćeg zastoja, upozorio je komande čete da od toga mjesta krenu u streljačkom stroju na već ranije dati zadatak. Dogovoreno je, ako se zauzme Vrhpolje, da zbornom mjesto bataljona bude u centru naselja, kod škole, a u suprotnom da to bude u jednom šumarku, nešto dalje od Vrhpolja, pokraj koga smo već bili prošli u pokretu ka Vrhpolju.

Treća četa sa komandrom Mihailom Đurićem krenula je kroz kukuruze ka neprijateljskim rovovima. Prvi vod, kojim je komandovao vodnik Dragan Šurlan iz sela Prusaca, opština Svodna, bio je u sredini streljačkog stroja sa komandom čete. Drugi i 3. vod, sa kojima su komandovali vodnici Stojan Kasalović i Novak Božić, obojica rodnom iz rejonu Piskavice ili Bistrice, bili su lijevo i desno od 1. voda, a sa njima

su bili zamjenici komandira i komesara čete - Simo Mrda i Husein Hatipović, prvi rodom od Prijedora, a drugi iz Bosanske Dubice.

Neprijatelj je otkrio naše prisustvo i otpočela je obostrana vatra. Bili smo već blizu rovova i drugih utvrđenja. Iz utvrđenja su se čuli uzvici, prijetnje i psovke. Komandir je neprestano poručivao da se ide naprijed. Naš streljački stroj se u cik-cak poretku već približio rovovima. Pored puščane, mitraljeske i puškomitraljeske vatre, već su sa obje strane praštale i bombe. Sa naše strane čuli su se uzvici: opkoli. Neprijatelj je davao žestok otpor. Naš napad je postojao sve žešći. U uraganskoj vatri sa obje strane, osjećalo se već i malaksavanje u galami neprijatelja. Naravno, smanjivao se i otpor. U takvoj situaciji naši borci su ušli u prve rovove. Došli su i do jedne kuće, ali je ona bila prazna. Zapalili smo jednu omanju staju da bi naše jedinice znale dokle smo stigli na našem pravcu. Komandir Mihailo je razgovarao sa vodičem, a zatim je ponovo počeo pokret naprijed. Ponovno smo naišli na neprijateljske rovove i jak otpor. Opet su uslijedili naši juriši i prasak bombi. Ovoga puta borba je duže potrajala. Poslije jakog otpora, neprijateljeve snage su se počele povlačiti, ali se nije znalo kuda. Išli smo za njima preko njiva i kukuružišta sve do jednog uzvišenja. Uzvišenje je bilo na kraju njive, a ličilo je na neki nasip. Tu smo zastali. Komandir čete je zatražio vezu sa ostala naša dva voda. Istovremeno je osluškivao vatru 1. i 2. bataljona.

Ispred uzvišenja vodič je upozorio komandira na blizinu mosta preko Sanice. Istovremeno, oglasila se jaka vatra na pravcu napada 1. bataljona. I sa one strane mosta dopirala je žestoka vatra, a kuršumi su dospijevali i do nas. Zastali smo i osluškivali. Uz put, do toga mjesta, nismo zarobili nijednog neprijateljskog vojnika. Nađen je samo jedan, ali je bio mrtav. Očigledno je da se neprijatelj planski povlačio. U rovovima i u kući našli smo samo manje količine puščane municije.

Ispred uzvišenja, gdje smo zastali, još uvijek se nije znalo gdje nam je neprijatelj umakao. Da bi se to ustanovilo, komandir čete je donio odluku da grupa boraca, zajedno sa njim i vodnikom 1. voda na čelu, krene ka nasipu, utvrdi lokaciju mosta i uspostavi kontakt sa neprijateljem. Nama je skrenuo pažnju na pripravnost. Nijesu bili daleko odmakli, kada je na njih otvorena jaka vatra iz neposredne blizine - sa uzvišenja. Brzo su se povukli sa jednim ranjenim borcem. Bilo je očigledno da je neprijatelj tu, u rovovima ispred samoga mosta. Mogao je biti udaljen tri - četiri stotine metara. Komandir je donio odluku da se odmah krene u napad. Neprijatelj je pružao žestok otpor i ubrzo nestao. Bili smo u rovovima prema mostu, neposredno ispred nas. Postalo je jasno da je neprijatelj odstupio preko rijeke. Mi smo do tada imali jednog mrtvog i dvojicu ranjenih boraca. Osluškivali smo razvoj borbi naših drugih jedinica. U tom trenutku, sa one strane mosta na koju je neprijatelj odstupio, začula se jaka puščana vatra. Pomislili smo da je neprijatelja sa one strane mosta napala četa našeg 2. i Zorićevog bataljona. Kuršumi su dospijevali čak i do nas. I mi smo se oglasili vatrom, ali smo pucali poviše, kako ne bi ugrozili - kako smo pretpostavljali - borce našeg 2. bataljona. Paljba i zatišje trajali su oko dvadesetak minuta.

U takvoj situaciji komandir čete Mihailo Đurić, uvijek odgovoran u izvršavanju zadataka, odlučio je da krene na most. Nadao se sadejstvu četa 2. bataljona naše brigade i Zorićevog bataljona sa one strane mosta. Odmah je pristupio organizovanju napada. Naredio je da 2. i 3. vod budu raspoređeni obalom duž Sanice, a 1. vod, odnosno jedna njegova desetina da sa njim i Šurlanom krene na most. Pošto je bio malo nervozan, rekao sam mu, kao politički komesar čete, da ne bi trebalo da među prvima ide na most, jer se stalno izlagao nepotrebnim opasnostima. On je na to, prosto ljutito, odbio moj savjet. Prije toga polaska dogovoreno je da dva preostala voda i dvije desetine 1. voda, u slučaju da se neprijatelj oglasi vatrom sa one strane mosta, otvore jaku vatru preko rijeke i da još jednom desetina 1. voda odmah krene prema Mihailu i borcima na mostu. Trebalo je ako neprijatelj ne odgovori vatrom, da nas Mihailo obavijesti da je prešao most, što će značiti da su već sa one strane rijeke borci našeg 2. bataljona, kao i Zorićevi borci.

Desetina sa Mihailom i Šurlanom oprezno je krenula. Mi koji smo ostali, bili smo nestrpljivi. Mučila nas je neizvjesnost. Borci su se sa komandirovom gubili iz vidika i zamicali u dubinu mosta i noći. Svaki nerv je kod svih bio do kraja napet. U nama je još jedino tinjala nada da je sa one strane mosta naš 2. bataljon.

Odjedanput, muk tišine i trenutne neizvjesnosti raspršila je stvarnost obostrano jake pušćane vatre i eksplozija bombi. Istovremeno su se čuli uzvici »naprijed« i »držite ih žive«. Sve je sada postalo jasno. Neprijatelj se bio ušančio i pritajio u zasjedi. Naredio sam odmah da dvije desetine 1. voda da krenu na most prema našima.

Pucalo se. Vikali smo i zvali Mihaila. Jurišalo se na most, ali su neki borci već uzmicali jer su dočekani jakom vatrom. Bilo je već i ranjenih, a jedan je poginuo. Sa mosta, gdje je bio Mihailo sa svojim borcima, niko se nije javljao. Kuršumi lupaju o ogradu mosta i fijuču oko nas. Trenutno ništa se nije znalo za Mihaila i za njegove borce. Borci, koji su se vratili sa mosta, pokušavali su ponovo da napadnu most.

U toj situaciji sa mosta se čula vika vodnika voda Dragana Šurlana. On je poručivao svojim borcima da ne pucaju. Stigla su još dva borca do nas. Vodnik Šurlan je bio ranjen bajonetom u ruku. Jedan borac je bio izboden u ruku i plečku, dok je drugi ranjen metkom u butinu. Sklonili smo ih u rovove, gdje su i ostale dvije desetine njihovog voda. Rovovi su bili daleko od mosta. Ostalih boraca, kao ni Mihaila, nije bilo.

Slutio sam ono najgore za Mihaila i za drugove. Sumnjao sam, posle Šurlanovog povratka, da su ostali u životu. Borci su sa Šurlanom ponovo pokušali da napadnu most u nadi da će pronaći naše mrtve i ranjene borce sa Mihailom. Vraćali su se zbog jake neprijateljske vatre. Obnavljali su se naši pozivi Mihailu i drugovima, ali su ostajali uzaludni. Odgovora nije bilo. Neprijatelj je neprekidno pucao. Mi smo se držali rovova, okrenuti prema mostu. U jednom trenutku, Šurlan je uzviknuo: »Uzalud nam je, drugovi, napadati na most. Uzalud ćemo samo da ginemo. Mihailo i drugovi su izginuli i pali u rijeku«.

Da bi nam to bolje objasnio, sklonili smo se u jedan rov. On nam je, koliko se sjećam, tom prilikom, a i kasnije, u Manjači, otprilike ispričao slijedeće detalje:

»Kada smo stigli na most, produžili smo kretanje lijevom i desnom stranom mosta uz ogradu i na kraćem odstojanju. Negdje oko sredine, osjetili smo kao da se na kraju mosta nešto miče. Zaostali smo i plegli. Opet tišina. Krenuli smo lagano napred puzeći. Svi smo držali otkočeno oružje, a neki borci su imali i pripremljene bombe. Nije više bilo daleko do kraja mosta. U tom trenutku granula je plotunska vatra i eksplozije bombi uz uzvike: držite ih žive. Odgovorili smo im istom mjerom. Međutim, to je bilo sve što smo mogli učiniti. Neprijatelj je odmah krenuo na juriš, skačući nam na leđa, uz stalne uzvike: držite ih žive. Osjetio sam dvojicu na sebi. Neko od boraca je pritrčao i pucao na njih. Tu i tamo čuo se još poneki pucanj i vika onih koji su se uhvatili u koštac. Culi smo i osjetili kada ste sa drugim dijelovima čete krenuli na juriš po vašoj vici i pucnjavi. Međutim, neprijatelj je bio jak, pa su oni koji se nisu hrvali sa nama pucali prema vama. Vidio sam Mihaila i grupu boraca uhvaćene u koštac sa grupom ustaša. Bilo ih je obostrano mnogo. Na tome mjestu bilo je mrtvih i ranjenih, ali nisam znao ko su oni. Neko je vikao; »Drži, ubi ga, bodi ga! Čuli su se i jauci. Mihailo je pozivao drugove u pomoć, i onako snažan razbacivao neprijatelja. Poleteo sam prema njima, ali me je u tome trenutku nešto snažno udarilo po glavi, pa sam pao sav ošamućen. Dok sam se pridizao video sam jednog borca kako se bori sa ustašom. Ubio ga je i došao do mene. Zajedno smo krenuli ka Mihailu i borcima koji su bili oko njega. Padalo se i ustajalo. Neki od ustaša su stalno psovali i ponavljali »držite ih žive«. Kada smo stigli nadomak Mihaila i drugova, vidimo pravo klupko od izmiješanih tjelesa. Čujem i Mihailov glas, kako bodri borce. I baš tada, u toj vrevi, čuo sam jak prasak ograde mosta. Odjednom je nestalo te ljudske mase, koja se stropoštala u rijeku. Toga trenutka stajao sam zaprepašćen i kao oduzet. Oko sebe sam vidio samo još dva borca na mostu. Od neprijatelja nisam nikoga vidio, ali je stalno sa obale pucao prema vama. Sa ta dva borca odmah smo krenuli prema vama. Kuršumi sa obe strane šišтали su oko nas. Čudo je da nijesmo bili pogode-ni«.

Tako je bila završena borba na mostu i za most. Očigledno je da nam je neprijatelj na tome mjestu pripremio dobru zamku da bi sve borce koji su nastupali uhvatio žive, ili barem neke od njih. Međutim, čini mi se da se u toj situaciji neprijatelj našao u čudu, jer se padom u rijeku, pored naših boraca, našao i popriličan broj njihovih, što nisu očekivali. Kao što smo mi uzalud dozivali Mihaila, i neprijatelj je tuma-rao u noći i dozivao neke svoje koji su sa našim bili u rijeci.

Nikada se nije saznalo da li je neko od naših boraca te noći bio uhvaćen živ i da li je neko od njih preživjeo pad u rijeku i šta je sa njima poslije bilo.

U toj borbi za most zauvijek je ostao, pored ostalih, jedan, već do tada legendarni partizanski borac i starješina - komandir čete, metalski radnik i komunista Mihailo Đurić. Sa tom krvavom dramom završila se

borba prve noći 3. bataljona 2. brigade na Vrhpolju. Bataljon se pred zoru povukao na ranije ugovoreno mjesto, ali brojčano manji za desetak boraca i njegovog glavnog komandira.

Analizom akcija i događaja te noći na Vrhpolju, već sjutradan je ustanovljeno da su 1. i 3. bataljon imali najviše žrtava - mrtvih i ranjenih boraca. Među tim žrtvama najviše ih je bilo iz 3. čete 3. bataljona. Tim žrtvama i neuspjehu akcije uglavnom su doprinijeli labilnost, nedovoljna savjesnost i neodgovornost, prije svega štaba 2. bataljona, koji nije obavio svoj dio zadatka, usled čega je pretrpio oštru kritiku od štaba 2. krajiške brigade, kao i od Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

Odmah poslije borbe na Vrhpolju i pogibije Mihaila Đurića, za njegovo osvjedočeno herojstvo od prvih ustaničkih dana i umješnost u razrješavanju teških borbenih situacija nadležni štabovi su predložili Vrhovnom štabu da bude proglašen narodnim herojom. Vrhovni štab je prihvatio predlog. Septembra 1942. proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Tako je on postao prvi narodni heroj u 2. krajiškoj brigadi, i jedan među prvima u Jugoslaviji.

Podvizi toga metalskog radnika, rođenog 1917. godine u selu Gornje Vodičevo, u opštini Bosanski Novi, počeli su još u Beogradu 1938. godine u štrajkovima metalških radnika. Prve ustaničke noći jula 1941. zarobio je karabin od neprijatelja u Dobrljinu. Organizovao je front sa svojim drugovima na Gliginu brdu, suzbijajući neprijateljeve napade i pokolje po selima. Osobito se isticao u borbama sa ustašama na cesti Dobrljin-rudnik - Lješljani.

U drugoj polovini avgusta 1941. poslije razbijanja ustaničkih frontova, pošao je sa Josipom Mažarom Šošom, Mićom Šurlanom, Dušanom Misiračom i Miloradom Mijatovićem na Kozaru i postao desetar u 1. četi, pod vodstvom* dr Mladena Stojanovića i Osmana Karabegovića - sve do tada kao kandidat za člana KPJ, a u novembru iste godine primljen je u članstvo KPJ.

Od septembra 1941. do januara 1942. učestvovao je u odbrani Kozare. U tom periodu učestvovao je u akcijama na Drakseniću, Svodnoj, Podgradcima, Turjaku, Mrakovici, na Ribnjaku kod Prijedora, na pruzi Prijedor - Omarska, u blokadi Prijedora i Kozarca, kao i u napadu na Kozarac. Svugdje se isticao kao desetar, zatim kao vodnik, a i kao bombaš.

Od januara 1942. uspješno je suzbijao neprijateljske ispade iz Prijedora na pojedina sela. Vodio je oštre borbe na Bukovoj kosi sa Nijemcima koji su težili ka deblokiranju Prijedora i u dva navrata, u januaru i martu 1942, učestvuje u napadu na Kozarac. Osobito se istakao kao predvodnik jedne desetine bombaša u januaru, koja se, obučena u bijele mantile, prikriveno ubacila u ustaško uporište u Kozarcu i iznenadnim udarom nanijela neprijatelju velike gubitke.

Marta 1942, kada je oslobođen Kozarac, Mihailo je postavljen za komandira čete u Piskavici. Tada je slobodna teritorija obuhvatala prostori-ju od Ivanjske do Brankovca na Manjači, odnosno Sasine i Bronzanog

Majdana. Neprijatelj je iz svih tih uporišta - ustaše i domobrani od Ivanjske, četnici od Brankovca i ustaše iz Sasine - stalno napadalo slobodnu teritoriju, pljačkajući i vršeći teror nad stanovništvom. Svim tim napadima Mihailova četa je stalno uspješno odolijevala.

Pored svakodnevnih borbi, vodila se i borba za politički prestiž i utjecaj u masama između narodnooslobodilačkog pokreta i četničkog pokreta sa Manjače. Na tome su naročito radili četnici, jer je narod već mahom bio uz NOP. Bilo je i onih, istina rijetkih, koji su simpatisali i drugu stranu.

U to vrijeme, negdje početkom aprila 1942. naš udarni bataljon je zarobio kompletnu četvu na prostoru oko Brankovca. Zarobljenici su odmah izrazili želju da se priključe Narodnooslobodilačkoj vojsci. Od tih četnika, sa komandrom na čelu (mislim da se zvao Novak Božić), njih dvadesetak poslato je u sastav naše čete da ih rasporedimo po desetinama. Skrenuta nam je posebno pažnja da prema njima budemo oprezni.

Međutim, uprkos našoj opreznosti (na straže smo noću postavljali naše dobro provjerene borce kursiste, omladince sa Kozare), krajem aprila njih desetak je uspjelo da se organizuje i da noću pobjegnu sa oružjem prema Manjači. Organizator te njihove akcije bio je izvjesni Zrnić, rodom iz Piskovice. Pri tome su ubili i skojevku Koviljku Petričević, u čijoj su kući stanovali i bjegunci i naši borci. Drugih žrtava nije bilo.

Komanda čete našla se u dilemi. Od prispjelih četnika polovina je pobjegla, a druga polovina (njih oko desetak) ostalo je sa nama, sa njihovim bivšim komandrom Božićem. Šta je trebalo da se radi? Na hitan izvještaj štabu 4. bataljona o situaciji u četi dobili smo pismeno naređenje da odmah strijeljamo ostatak četnika. Poznavajući političku situaciju na tom terenu, znali smo da bi četnici takav naš potez jedva dočekali. Mihailo se posebno ljutio na jedno takvo naređenje.

Odmah smo krenuli u štab bataljona u selo Prpoše. Drugovi su se žestoko ljutili što nijesmo izvršili dobijeno naređenje, a mi smo im objašnjavali njegovu besmislenost. Taj nesporazum je riješio politički komesari bataljona Milan Vrhovec, ostavljajući komandi čete da sama o tome odluči. Sve bivše četnike sa komandrom ostavili smo u četi. Bili smo u pravu. Više od polovine ih je izginulo u narodnooslobodilačkoj borbi, a ostatak se pošteno borio do kraja rata. Takvu odluku narod toga kraja je pozdravio. Mihailo se i u takvoj situaciji istakao političkom mudrošću, što je kod boraca, a i u narodu, povećalo njegovu popularnost.

On je svoju političku zrelost ispoljavao i u mnogim drugim situacijama, pomagao je u osnivanju i radu narodnooslobodilačkih odbora, radu Antifašističkog fronta žena i SKOJ-a učestvovala u osnivanju komande opštine u Piskavici na bistričkom terenu.

Njegova četa nije direktno učestvovala u napadu na Prijedor maja 1942. godine. Ona je dobila zadatak da čuva pozadinu jedinica koje su učestvovala u napadu. Četa je tom prilikom vodila teške borbe sa ustašama od Sasine i četnicima od Brankovca. Žestoku borbu je vodila sa ustašama u Busnovima i sa četnicima u Piskavici, jer su već bili stigli

do našeg logora i zauzeli ga. Ustaše su nas potiskivale od Sasine sve do blizu Rakelića. Međutim, i jedne i druge smo ipak odbacili uz pomoć bataljona Voje Todorovića, i to prema Manjači i Sasini.

Desetog juna 1942. počela je velika ofanziva na Kozaru. Počeli su njegovi najteži borbeni trenuci. Odsiječen od čete sa jednim vodom i svojim i komesarovim zamjenikom - Rajkom Pepićem i Adolfom Podgornikom, na cesti Ivanjska - Lamovita, Mihailo je odstupao iz Donje u Gornju Bisticu. Na tome terenu sa 1. četom 4. bataljona borio se sa neprijateljem. Odmah je u Gornjoj Bistrici izbjeglicama popunio jedinicu i formirao četnu. Tada su nastupile i trajale gotovo mjesec dana ogorčene borbe na Kozari. Borbe su se vodile i dan i noć. Danju je sprečavano nastupanje neprijatelja, a noću je napadan da ga odbaci nazad, na ranije položaje.

Te teške borbe Mihailo je vodio na cesti Ivanjska - Lomovita, u Propošama, na Lisini, Krnjinu, iznad kozaračkog kamena, na Debelom brijegu, Pogledjevu, Glavici, na Čekinoj kosi, na Mrakovici, Vitovskoj, u Mlječnici za ranjenike, na Ravnom gaju, na cesti Prijedor - Dubica i drugdje. Za sve vrijeme ofanzive komandovao je četom, a četa se iz dana u dan osipala jer su borci ginuli. Ali, dolazili su novi, i tako je to trajalo do kraja ofanzive.

Probojem iz obruča sa Kozare početkom jula 1942. sa desetak boraca prešao je rijeku Sanu i došao u Podgrmeč, u sastav svoje čete iz Donje Bistrice. U svim tim borbama na Kozari Mihailo se, zaista herojski borio. Sve su to pratili njegovi drugovi iz štaba bataljona Milan Vrhovac, politički komesar, i Mlado Obradović, komandant. To je bio samo jedan od razloga da poslije borbe na Vrhpolju i pogibije da bude predložen za narodnog heroja.

Napad na ustaško uporište u Vrhpolju

SAVO MAJDANAC

Poslije izlaska iz kozaračke ofanzive stupio sam u 2. krajišku brigadu na dan njenog formiranja u selu Bošnjaci. Prvu akciju u sastavu brigade doživio sam u napadu na ustaško uporište u Vrhpolju. Iako sam u to vrijeme bio komandir voda, prijavio sam se da budem vođa bombaša. Kada sam pošao da odaberem 13 boraca za bombaše, prišao mi je komesar bataljona Milan Vrhovac i pokušao da me odgovori od moje namjere. Rekao sam mu da će ako ja odustanem odustati i ostali borci. Odobrio mi je, i ubrzo smo krenuli na izvršenje zadatka. Nabavio sam kliješta za sječenje žice i ubrzo smo likvidirali bunkere na koje smo bili krenuli.

Ustaše su se povukle u neke kuće i odatle davale otpor. Kod nas se u tom trenutku našao i komandant bataljona Ranko Šipka i komesar Žarko Zgonjanin koji su naredili da krenemo brže na ustaše i da im ne dozvolimo da se srede i škoncentrišu. Krenuli smo u napad i potisli ih do mosta na rijeci Sani. U međuvremenu, ustaše su dobili pomoć iz Sanskog Mosta i prešli u protivnapad. Nama je naređeno da se povučemo, ali više nije bilo prilike za to. Došlo je do borbe prsa u prsa, i u jednom trenutku prebio sam pušku o jednog ustašu. Ubrzo sam stekao novu pušku od jednog drugog ustaše i nastavio da se borim.

U toj borbi sa mnom se nalazio i borac Mijajilo Bujić iz Prijedora. U jednom trenutku bila su ga oborila dvojica ustaša, koji su nastojali da ga dotuku. Priskočio sam u pomoć, pa smo ih likvidirali, a zatim smo se povukli ka rijeci Sani, skočili u vodu i preplivali je. Kad smo izišli na obalu bilo nas je svega sedam od 13 bombaša. Među onima koji su nedostajali bio je i Mijajilo Bujić. Tek pred sumrak stigao sam u sastav svoje jedinice.

Druge večeri ponovo smo napali Vrhpolje, ali nijesmo uspjeli da likvidiramo uporište. Izvukli smo nešto stoke i zapalili nekoliko objekata.

Odatle smo krenuli u borbu sa četnicima na Manjači. Kod Buna-
reva sam bio ranjen, a zatim prebačen u bolnicu u Palanku, gdje sam po ozdravljenju i ostao pri Komandi mjesta.

U borbama na Vrhpolju i Manjači

VOJISLAV DELIĆ

Nalazio sam se u 2. četi Udarnog bataljona Prvog krajiškog odreda. Prilikom formiranja 2. krajiške brigade naš bataljon je postao njen 2. bataljon. Prvi okršaj u njenom sastavu imali smo na ustaškom uporištu Vrhpolje, gde smo imali mnogo gubitaka, ali ga nismo zauzeli.

Poslije te borbe, preko slobodnog Ključa, pošli smo na Manjaču radi razbijanja četničkih jedinica Uroša Drenovića i Laze Tešanovića. Bio je avgust 1942, velike vrućine, a sela bez vode. Četnici nam nisu bili poseban problem. U svakom sukobu smo ih razbijali. Teren je bio brdovit i teško prohodan, ali su oni u selima imali svoje jatake koji su ih redovno obavještavali o našem kretanju. Zahvaljujući tome, često su nam pravili zasjede. Pitali su jatake na primjer: »O, Jovane, ima li mojih koza?«, a taj bi im odgovarao: »Eno ih na Kočića glavici po grupama«, što je značilo: »Ima li partizana«. Tada bi nas oni minobacačima tukli.

Nigdje nam se nisu ozbiljno suprotstavili sve do Sitnice, gdje su im u pomoć pritekale udružene njemačko-ustaške snage. Na Sitnici smo se sukobili sa njima, a najžešća borba je vođena na Grčkoj gradini kod groblja. Tu su položaji često prelazili iz ruku u ruke. Juriši su se smjenjivali cijelog dana. Sve bi bilo dobro da nas Nijemci nisu tukli artiljerijom i avionima. Tu smo mi, podgrmečlije, imali prvi sudar sa Nijemcima. Na sreću, imali smo u sastavu brigada prateću četvu, koja je, pored minobacača, imala i jedan protivtenkovski top, s kojim smo uništili dva njemačka tenka. Tu smo spriječili prodor Nijemaca, koji su namjeravali da prodru iz Banjaluke u Mrkonjić Grad, koji je tada bio slobodan.

U toj borbi na Sitnici bio sam teško ranjen i odnesen u bolnicu u Grmeč. Po izlječenju ostao sam da radim na pozadinskim dužnostima.

Komandir nas je izdao

NIKOLA NOVAKOVIČ

Na dan formiranja 2. krajiške brigade bio sam puškomitraljezac u 3. četi 2. bataljona. Odmah po formiranju brigade krenuli smo na Manjaču u borbu sa četnicima.

Veoma brzo smo se sreli sa četničkim jedinicama, ali smo ih lako razbili i rastjerali. Tako da intervencija njemačko-ustaških snaga iz Banjaluke bila je kod Sitnice i Bunareva suzbijena i njihove snage uz veći broj poginulih i ranjenih, potisnute nazad, ka Banjaluci. Tada smo uspjeli da onesposobimo i uništimo i dio neprijateljeve motorizacije. Između ostalog, dva tenka i avion. Istini za volju, i mi smo imali izvjestan broj ranjenih i poginulih drugova.

Poslije protjerivanja neprijatelja i njegovog ostupanja u pravcu Banjaluke, bataljoni brigade su nastavili pokret prema Gornjem Ratkovcu, i tu se zaustavili. Čete su se razmjestile u pojedinim zaseocima. Naša 3. četa razmještena je u zaseoku Blagojevići, neposredno ispod Grčke gradine. Preko dana nadlijetali su nas neprijateljevi avioni, bombardovali nas i mitraljirali kako jedinice na položajima, tako i zaseoke u kojima smo bili otkriveni.

Negdje u toku dana u 3. četi nastalo je nekakvo neuobičajeno stanje. Nastala je neka tišina, i borci i niže starješine pojedinačno su se sašaptavali. Mnogima nije bilo jasno o čemu se radi dok komesar čete, mislim da je to bio Veljko Pjevač, nije skupio cijelu četu i objasnio. Njegove prve riječi su bile: »Drugovi, naš komandir čete Lazo Marčeta nas je izdao i otišao u četnike. Sa sobom je poveo i jednu desetinu sa puškomitraljezom«. Poslije toga nastao je tajac, a zatim su jedan po jedan svi borci osudili izdajnički postupak komandira čete i boraca koji su pošli sa njim. U stvari, radilo se o osam boraca - četiri iz prve i četiri iz 3. čete.

Nakon izvjesnog vremena, mnogi borci koje je Marčeta poveo sa sobom vratili su se nazad, u svoju brigadu ili u druge jedinice NOV.

Svi borci u četi su sa ogorčenjem odgovorili o tom izdajničkom činu svoga komandira i svi su ga osudili. Rekli su da će on kad-tad pasti u naše ruke i da ćemo mu tada suditi. Tako je i bilo. Krajem rata glavom je platio svoju izdaju.

U borbama na Manjači

UROS VUČKOVIĆ

Druge krajiška brigada, zajedno sa još nekim našim jedinicama, početkom septembra 1942. stigla je na područje Manjače. Pošto je razbila četničke dijelove, odmah je stupila u borbu sa njemačko-ustaškim snagama kod Han Kola i Kadine Vode, koje su intervenisale od Banja Luke. Borbe su bile veoma žestoke, jer su Nijemci htjeli po svaku cijenu da se probiju u Mrkonjić Grad, koji je u to vrijeme bio oslobođen. Neprijatelj je bio veoma dobro naoružan, prije svega teškim artiljerijskim i minobacačkim oruđima, kao i tenkovima, a posebnu podršku pružala mu je avijacija, koja je uzlijetala sa banjalučkog aerodroma i tukla naše položaje. Mnogo muke pričinjavali su nam i domaći izdajnici - četnici, koji su uporno obavještavali Nijemce o svakom pokretu naših jedinica, tako da su oni imali uvijek jasnu sliku o našim namjerama i pokretima.

Naši položaji su bili na Bunarevima i Grčkoj gradini. Posebnu teškoću pričinjavali su nam tenkovi, koji su neprekidno bili u pokretu ispred neprijateljevih položaja i, ne štedeći municiju, zasipali naše položaje. Uviđajući težinu situacije u kojoj se nalazimo, naši štabovi su odlučili da jedinice povuku na pogodnije položaje da bi se izbjegli nepotrebni gubici. Povlačenje je izvedeno planski i ne prekidajući kontakt sa neprijateljem i nanoseći mu stalno gubitke. Istovremeno i Nijemci su, s druge strane, željeli da, koristeći naše povlačenje, odbace naše snage što dalje od puta, kako bi imali otvoren put prema Mrkonjić Gradu.

Uviđajući namjere neprijatelja, naše jedinice su posjele takve položaje da je svaki takav neprijatelj pokušaj ostao bezuspješan. Naš 2. bataljon posjeo je položaje sa obje strane ceste prema Mrkonjić Gradu.

U jutarnjim časovima neprijatelj je sa jakim snagama krenuo u napad. Velika kolona tenkova i kamiona koja je prevozila pješadiju približavala se našim položajima. Dok su se primicali u dejstvo je stupila njihova artiljerija tukući naše položaje. Istovremeno u akciju je stupila i njihova avijacija.

Kada je neprijatelj stigao na odstojanje efikasnog dejstva pješadijskog naoružanja, otvorena je vatra iz sveg naoružanja. Međutim, neprijatelj je bio uporan i postupno je ubacivao u borbu jedinicu za jedinicom, težeći da obuhvatom dođe u pozadinu naših položaja. Zbog toga se moralo preći na nove položaje. Za obezbeđenje povlačenja određeno je jedno mitraljesko odjeljenje i, zajedno sa desetinom Ilije Cvetkovića, prebačeno na kotu Cigelj. Povlačenje je bilo veoma teško, jer je višest-

ruko jači neprijatelj uporno napadao, ali smo uspjeli da zauzmemo povoljnije položaje. U toku povlačenja od šrapnela avionske bombe bio je ranjen Stevo Zorić, rodом iz Lipe kod Bihaća, i još dvojica boraca čijih se imena ne sjećam, tako da smo iz odjeljenja ostali samo Rade Dobrić i ja. Prilikom prebacivanja tu je poginuo i jedan od najboljih mitraljezaca Bogdan Babić, rodом iz Bravska kod Bosanskog Petrovca. Ilija Cvetković Ičo ranjen je i kontuzovan, pa je prebačen u bolnicu u Sanicu, gdje se nije mnogo zadržao, nego se vratio u četу iako nije bio potpuno ozdravio. Bogdana Babića granata je udarila u kuk desne noge, te je bio sav raznesen, a njegov mitraljez onesposobljen.

U toku povlačenja neprijateljeva avijacija i artiljerija stalno su tukle naše jedinice. Zahvaljujući pošumljenom terenu, nismo imali veće gubitke. Neprijateljevi tenkovi kretali su se cestom prema Ključu i tukli nas od jutarnjih časova do poslijepodne. Povukli smo se i u Ključ. Međutim, u tom trenutku naš 1. i 3. bataljon udarili su neprijatelju u leđa i iznenadili ga, tako da je morao da se povuče uz velike gubitke, a to je napokon izmijenilo situaciju.

Neprijatelju su u borbi prsa u prsa naneseni teški gubici, i on je morao da se povuče. Nakon toga, u Ključu je održana bataljonska konferencija, na kojoj je analizirana protekla borba. Naš bataljon se do kraja dana vratio na svoje prvobitne položaje.

U tim borbama u 2. bataljonu istakli su se borci i rukovodioci: u 1. četi Veljko Miljević, Marko Budimir Mačo, Ilija Cvetković Ičo, Bogdan Babić, Stevo Karakaš, Ilija Srdić, Toma Trnjević, Pero Knežević, Branko Bjelić, braća Mazalice i Slobodan Kondić; u 2. četi Mikailo Pejić, Miroslav Majkić, Đorđo Sredić, drugo mitraljesko odeljenje, Rade Dobrić i Uroš Vuković; u 3. četi Slobodan Inđić, Momir Kapor, Vlado Bajić, Nikola Popović Pikula, Gojko Vokić, Milan Davidović, Gojko Čurčija, Novak Milošević, Dušan Gak, braća Stojanović, Savo, Lazar i Blažo i Pašić, kojem sam zaboravio ime.

Mnogih drugova se više ne sjećam, pa ih molim da mi oprostе.

Borbe na Manjači

ILIJA BUKARICA

Druge brigada je po svom formiranju ubrzo krenula iz Podgrmeča na Manjaču. Mi smo u brigadi zvali Manjačom sav prostor između Ključa, Mrkonjić Grada i Banjaluke. Taj prvi odlazak iz svog kraja, i to u nepoznato, pritiskivalo je dušu ljudi iz Podgrmeča. Političke pripreme bile su dobre, i mi smo osjećali gordost i ponos što smo sada sa brigadom jači i što su nam zadaci veći i značajniji, te što se borimo za cijelu jugoslovensku teritoriju - gdje god treba i gdje se naredi, kako nam je to govorio Ratko Martinović, komandant naše brigade, koji je već imao priliku da ratuje od Srbije do Bosanske krajine.

Taj odlazak doživio bih sa manje opterećenja, da mi ga priča Milana Gavrilovića nije povećavala. On je biò tek došao sa terena na kom je bilo deset četnika (iz Tramošnjeg). Govorio je o njima da su bahati, najčešće pijani, i da se siledžijski ponašaju. Dodao je da će se sa njima boriti vjerovatno teže, jer se kreću po šumama i selima kao i mi partizani, te da se često neće znati iza kojeg nas grma vreba opasnost, što nije bio slučaj ovdje u Podgrmeču. Međutim, na Manjači je bilo dosta novih, uzbuđenja, burnih događaja i žestokih okršaja, ali najmanje sa četnicima. Nismo ih uopšte osjetili kao vojničku snagu.

Brigada je ostala duže vremena na tom terenu - od polovine augusta do 21. septembra 1942. godine. Osnovni zadatak joj je bio da spriječi prodor neprijatelja iz Banja Luke u oslobođeni Ključ i Mrkonjić Grad, te da razbija četnike i političkim radom smanji njihov uticaj na toj teritoriji. Najčešće su borbe vođene oko komunikacije od Sitnice do Han Kola. Bio sam tada borac 1. čete 2. bataljona.

U toku pokreta iz Podgrmeča na Manjaču primijetili smo da je nestao borac Boško Beuk, baš iz moje desetine. Nije nam bilo svejedno šta se dogodilo, ali tome se nije pridavala neka velika važnost. Poslije nekoliko dana provedenih na Manjači, pojavio se. Došao je sam kod nas u vod. Bilo nam je drago i obasipali smo ga pitanjima o našem kraju, kao da smo ga napustili davno. Pričao nam je da se u Podgrmeču osjeća pustoš bez nas, a i neki strah zbog odlaska najelitnijih jedinica sa tog terena. Rekao nam je da je ostao tamo da bi se sastao sa djevojkom,

koja mu je bila i vjerenica. Sve to vrijeme se krio, ali je uvidio da je pogriješio, te je odlučio da krene za nama i potraži nas.

Međutim, već slijedećeg dana nije ga bilo među nama. Bili smo na jednom brdu iznad sela u kom je bio štab bataljona. Dobili smo naređenje da sidemo dolje i kad smo sišli, bili smo postrojeni ispred grupe drugova iz štaba bataljona. Tu je bio i Boško Beuk, koga su čuvala dva druga. Munib Maglajić, zamjenik političkog komesara bataljona, pričtao je presudu Bošku Beuku, koga je vojni sud kažnjavao smrću strijeljanjem, uz obrazloženje da je izdao drugove, napustio ih kada su pošli na veoma težak i značajan zadatak.

Pošto Boško nije imao šta da kaže, odvojena je grupa iz moje (i nje-gove) desetine da izvrši strijeljanje, tu, pred nama. To je bio veoma potresan čin. Doživio sam ga kao tragediju. Ne znam šta bi bilo sa mnom da sam bio još i određen da pucam u njega. Otišli smo sa tog mjesta nijemi. Poslije nekoliko časova pitao sam moga druga Milana Gavrilovića kako se osjeća i šta misli. Odgovorio mi je samo da ga ništa ne pitam. Da li smo bili u pravu što smo tako uradili pitao sam se mnogo puta. Šta znači napustiti drugove u teškim situacijama, a što znači i oprostiti, ako se drug pokaje i želi da se dokaže.

Na Pajtosu je neprijatelj bio utvrđen, teren ispred rovova i bunkera prilično ravan i čist, te je podilaženje bilo nemoguće, jer nije bilo netučenog prostora. Streljački stroj naših jedinica zalegao je na ivici tog brisanog prostora i svi pokušaji da se približimo neprijatelju nisu uspeli. U toj borbi neprijatelj je koristio granate sa šrapnelima. To sam prvi put doživio. Eksplodirale su iznad nas, u vazduhu. Posebno su bili ugroženi naši borci koji su bili dublje raspoređeni, dok su oni bliži neprijatelju bili bezbjedniji.

Poslije dužeg čekanja na jednom mjestu, ugledali smo, Milan i ja, našeg druga iz Hašana, Ljubu Štikavca iz 2. čete. Vod naše 1. i Ljubine 2. čete bili su na spoju četa. Sastali smo se i razgovarali o nastaloj situaciji. Milan je predložio da se nas trojica puzeći približimo što bliže neprijatelju i, po mogućnosti, bacimo bombe, jer smo kao bombaši imali mnogo iskustva. Ljubu i mene nije bilo teško na to nagovoriti. Javili smo se samo našim drugovima da znaju da smo pred njima i da ne pucaju u nas.

Prevalili smo veliki prostor a da nas neprijatelj nije ometao vatrom. Međutim, kada smo prišli bliže neprijatelj nas je primijetio. Osuo je takvu vatru da nam se činilo da meci sipaju kao grad. Među njima je bilo veoma mnogo svjetlećih metaka, a rakete su neprekidno obasjavale teren, omogućavajući neprijatelju da nas vidi. Kako su samo bili korisni jarcu koji su nekad napravljeni drvenim plugom. U jednom trenutku našao sam se potrbuške na jednom uzvišenju, vjerovatno na mravinjaku. Osjetio sam da se rafal sručio baš u taj mravinjak. Kasnije sam vidio da su mi meci oštetili fišeklje i nekoliko metaka u njima. Pri povla-

čenju najviše smo puzili unatrag, vukući torbicu ispred glave, tako da nam bude kao neki zaklon. Milanu je pogođena torbica i probušena porcija, i to su bili naši ukupni gubici. Pred zoru su se naše jedinice povukle a da nije bilo ni pravog juriša.

Neprijatelj je u jednom svom napadu uspio da se probije putem od Banjaluke, sve do Sitnice. Moja četa je došla predveče na položaj na čuku s lijeve strane puta kojim se iz Čadavice ide za Sitnicu. Sa te čuke primijetili smo streljački stroj neprijatelja koji se od Sitnice kretao prema nama. Na streljački stroj smo ispalili nekoliko granata iz minobacača i otvorili mitraljesku vatru. Stroj se brzo povukao, i mi smo tu zanoćili. Ujutro rano neprijatelj je na tu čuku sručio veliku artiljerijsku i minobacačku vatru, kakvu do tada nisam mogao ni zamisliti. Ne znam koliko je tačno trajala, ali nama je to bila čitava vječnost.

Nekoliko dana prije toga dobio sam puškomitraljez od Bogdana Babica, kome je bilo dozvoljeno da ode kući u Bravsko ili Janjile zbog majčine smrti. U tom trenutku ležao sam potrbuške, a puškomitraljez je bio ispred mene. Pored mene i nešto iza ležao je pomoćnik puškomitraljesca, čijeg se imena ne smjećam. Kada je vatra po našem brdašcu počela jenjavati, moj pomoćnik je sjeo, a ja sam još ležao. U tom trenutku jedna granata je udarila odmah ispred nas. Osjetio sam težak udar rastresitog materijala u lice, prsa, ramena i ruke. Učinilo mi se da mi se glava zdrobila, a odmah sam pomislio da sam poginuo. Brzo sam zaključio da nisam mrtav, ali sam mislio da sam teško ranjen i unakažen. Usta, oči i uši bili su mi puni pijeska i zemlje.

Odmah sam osjetio da me drugovi dižu, a čuo sam i Milana, jer je bio najglasniji. Upitao me da li vidim, ali ja nisam mogao progledati. Brzo mi je prstima otvorio jedno oko i upitao da li sad vidim, odgovorio sam da vidim, kada je to učinio i sa drugim okom i uvjerio se da vidim, snažno me zagrlio i počeo ljubiti. Odveli su me iza vrha čuke, iza jedne stijene, gdje je došla i četna bolničarka. Oprala mi je lice, očistila oči i uši, ali ja još nisam mogao progledati, jer sam imao osjećaj da su mi oči pune pijeska. Bolničarka je htjela odmah da me pošalje u bataljonski sanitet, ali Milan je rekao da nema potrebe, jer su mi oči čitave, a nemam ni neke veće rane, nego samo ogrebotine, te da će me on voditi dok ne progledam. Saznao sam tada da je mom pomoćniku, koji je sjedio pored mene, razneseno pola glave i da su oštećeni skrivač plamena i nožice mog puškomitraljeza.

Poslije dugog ravnjavanja sa neprijateljem na prostoru Manjače došlo je vrijeme da odemo sa tog terena. Kao smjena, na naše položaje stigle su jedinice 4. crnogorske proleterske brigade. Tada smo prvi put vidjeli Crnogorca uživo. Ostavili su na mene snažan utisak. Mnogi su

imali brkove i izgledali su, u prosjeku, nešto stariji od nas i mnogo razvijeniji, baš kakve sam ih i zamišljao. Vrijeme je bilo kišovito, a magla gusta - nisu se vidjela ni prva brda. Tada sam doživio i prvu primopredaju položaja, jer to nisu obavili samo u štabovima komandiri i komandanti. Crnogorci su se interesovali veoma mnogo za neprijatelja: ko je neprijatelj, čime je naoružan, kada napada - danju ili noću, koliko su četnici opasni i kako se bore, kome je naklonjeno stanovništvo i koje su nacionalnosti i vjere itd. Tada sam uvidio da nisam sve to vrijeme provedeno u borbama na Manjači uopšte razmišljao o mnogim pitanjima koje sam čuo da postavljaju drugovi Crnogorci. Zato sam odlučio, ako mi se pruži prilika da naša jedinica preuzme položaje od neke druge jedinice, da isto tako postupim. Poslije te smjene otišli smo nekoliko dana na odmor u selo Šehovci, u blizini Mrkonjić Grada, odakle smo krenuli u napad na Jajce.

Iz borbi Trećeg bataljona na Manjači

MILAN STANIČ

Neposredno poslije dvije uzastopne krvave noći borbi na ustaškom uporištu na Vrhpolju, uz velike gubitke boraca i rukovodećeg kadra, 2. krajiška brigada brzo se sredila i krenula prema Ključu, Čadjavici i Sitnici na Manjači.

Rano izjutra, druge noći marševanja, druge polovine avgusta 1942. godine naš 3. bataljon izbio je u mesto Sitnica. Ubrzo je bio otkriven četnički logor sa njihovim komandantom Urošem Drenovićem. Poslije obostrano kraćeg puškaranja glavnina četnika je razbijena i natjerana u bjekstvo, a nekolicina ih je bila i zarobljena. Tu je zatečena i žena četničkog komandanta sa djetetom.

Osvježivši se vodom, bataljon je krenuo cestom prema Banjaluci i poslije kraćeg vremena stigao u selo Bunarevi na cesti Banjaluka - Mrkonjić-Grad.

Tek što su se borci malo osvježili, odmorili i pripremali za doručak, izviđači su obavijestili o nastupanju neprijateljske motorizovane kolone od Banjaluke. Odmah smo krenuli na uzvišenja iznad kotline Bunareva odakle smo mogli dobro pratiti pokret neprijatelja. Pretpostavljamo da je i on nas otkrio. Vlada napetost i iščekivanje sudara. U takvom stanju, iznenada, kao grom iz vedra neba začu se prasak našeg protutenkovskog topa, odnekud nama iza leđa. U tom primjetismo da je motorizovana kolona zastala. Napetost je splasnula. Zaključujemo da je očigledno pogođen neprijateljski tenk. U redovima neprijatelja je nastao pravi košmar. Borci se glasno vesele i raduju. Neprijateljski vojnici iskaču iz kamiona i uzimaju zaklone u uvalama kojih po ovom terenu ima podosta. Ubrzo se oglasiše i naši minobacači, čije granate pogađaju te uvale i grupisane neprijateljske vojnike. Ocjenjujemo da je neprijatelj imao velike gubitke. Nišandžija na topu je bio Dušan Šurlan iz sela Gornje Vođičevo, a na minobacaču rudarski radnik iz sela Devetak, oba od Bosanskog Novog.

Poslije prvog šoka neprijatelj se sredio i krenuo u napad. U toku njegovog nastupanja bio je tučen u bokove od jedinica 1. i 2. bataljona. Tako je otpočela prva oštrija borba našeg bataljona na Manjači.

Ubrzo, neprijatelj angažuje protiv nas i avijaciju. Ona nas nemilosrdno zasipa bombama i tuče mitraljeskim rafalima. Zakloni su nam slabi. Golet i kamenjar, pa nas pored gelera od bombi i flakovskih metaka tuče i razbijeno kamenje. Borba je trajala skoro cijeli dan. Vidjevši da pred sobom ima jakog protivnika, neprijatelj se u popodnevnim časovima povukao prema Kadinoj Vodi.

Neprijatelj je toga dana, prema našim procjenama, pretrpio velike gubitke u živoj sili. Oštećena su mu dva tenka i zapaljeno nekoliko motornih vozila. Plotunskom vatrom borci brigade su oborili i dva aviona.

I naše jedinice imale su gubitaka, uglavnom od neprijateljske avijacije, ali nezavisno od toga ova značajna pobjeda predstavljala je pravu moralnu satisfakciju poslije vrhpoljskih sumornih noći. U mojoj 3. četi bilo je više poginulih i ranjenih boraca i starješina. Meni su ostali u sjećanju Novak Božić, zamjenik komandira čete, Nurija Korenić, pisar čete i Nedo Ratković, barjaktar čete.

Dugo vremena poslije toga, do odlaska u borbu za oslobođenje Jajca, 2. krajiška je sa 1. krajiškom brigadom vodila odbrambene i napadne borbe na ovom terenu (oko Kadine Vode, Bunareva, Sitnice i drugih mjesta). Neprijatelj je sve više ojačavao svoje snage jedinicama iz Banjaluke i okolnih garnizona. Poseban problem su nam činili mučki napadi četničkih jedinica sa leđa, od ljudstva sa ovog terena, koje je dobro poznavalo taj kraj. U toku mjesec dana oštrih borbi neprijatelj iz Banjaluke nije odustajao od namjere da prodre do Mrkonjić-Grada.

Međutim, tih dana, i pored stalnog narastanja snaga neprijatelja, 1. i 2. krajiška brigada neće biti više usamljene na Manjači. Pristižu jedinice iz Srbije, Crne Gore i Sandžaka. Tu će se naći: 1. proleterska, 2. proleterska i 3. sandžačka brigada. Za kratko vrijeme tu će stići i 4. crnogorska brigada, a na Manjaču će biti upućena i novoformirana 3. krajiška brigada.

Sama spoznaja da na ovom terenu operišu sedam proleterskih i udarnih brigada - sedam do osam hiljada boraca, činili su nas spokojnim, a moralno-političko stanje u jedinicama izuzetno dobrim. Susret boraca iz Srbije, Crne Gore, Sandžaka i Bosanske krajine bio je izuzetno srdačan. Za mene, mladića od 22 godine, bili su to veličanstveni dani u toku narodnooslobodilačke borbe. Uprkos činjenici da je područje Manjače oskudijevalo u svemu, a borci u hrani, odjeći i obući, uspješno smo podnosili sve te nedaće.

Istovremeno, neprijatelj ne miruje. Dovlači nove snage i potiskuje naše jedinice ka Sitnici i dalje. Druga polovina septembra je. Treći bataljon je dobio zadatak da uspostavi zasjedu na cesti između Sitnice i raskrsnice puteva Sitnica - Mrkonjić-Grad - Ključ. Izabrali smo mjesto iznad jednog tjesnaca u gustoj borovoj šumi. U toku noći prekopali smo cestu. Naš 3. bataljon nalazio se u centru zasjede, a lijevo i desno od nas jedinice drugih bataljona naše brigade i 1. krajiške brigade. Tu je trebalo dočekati neprijatelja, tući ga i potisnuti nazad na njegove polazne položaje.

Međutim, ujutro, kada se već dobro razdanilo, napala nas je neprijateljska avijacija, a otpočela je i snažna artiljerijska i minobacačka vatra po položajima zasjede. Eksplozije avionskih bombi, artiljerijskih i minobacačkih granata, mitraljiranje, huka avionskih motora slivali su se u jedinstven odjek. Zavlačili smo se u svaku pukotinu, koja bi kolikotoliko predstavljala zaklon. Pitali smo se otkud tolika preciznost njegove vatre.

Kada je prestala avionska i artiljerijska priprema, neprijatelj je krenuo u napad. Dočekali smo ga svim raspoložnim sredstvima i poslije višerasne borbe prisilili na povlačenje.

Pokupili smo poginule drugove i u toku noći sahranili. Ranjene smo uputili u naše bolnice u Podgrmeč. Imali smo mnogo žrtava. Među poginulima bio je i Husein Hatipović, zamjenik političkog komesara 3. čete 3. bataljona.

Već sutradan smo saznali da su naše položaje u zasjedi Nijemcima otkrili četnici i njihovi jataci, njihova izdaja koštala nas je mnogo žrtava.

Dok smo se mi tukli oko Sitnice, proleterske brigade su iz kanjona Vrbasa udarile u bok i leđa neprijatelja. Osjetivši ovaj manevar naših jedinica, neprijatelj se užurbano povlačio prema Han Kolima i Banjaluci. Dijelove jedinica ostavio je na Han Kolima i otpočeo sa utvrđivanjem položaja kao isturene otporne tačke u sistemu odbrane Banjaluke. Tih dana saznali smo da je u Banjaluci u redovima neprijatelja vladala prava panika. Tu paniku nijesu donosile samo izbjeglice, nego i vojnici. Naše - krajiške jedinice, jurile su neprijatelja sve do Kadine vode, a zatim su po treći put za mjesec dana upućene u rejon Sitnice na zaslužen odmor. Tu smo ostali sve do odlaska u napad za oslobođenje Jajca.

*

Svima nama sve naše žrtve bile su bolne i teške, jer smo zauvijek ispraćali najčešće mlade ljude. Ali, pogibija Huseina Hatipovića na Sitnici posebno me je pogodila. Znao sam u kakvom su siromaštvu on i njegova porodica prije rata živjeli. Znao sam njegov od ranije revolucionarni i politički rad, a sada njegove boračke i rukovodilačke i ljudske vrijednosti. Bio je kožarski radnik. U SKOJ je primljen 1939. a u Komunističku partiju Jugoslavije 1940. godine. Odmah poslije okupacije zemlje povezuje se sa dubičkim aktivistima KPJ Milošem Šiljegovićem, Nikolom Luketićem, Mirkom Pekićem, Boškom Šiljegovićem, te braćom Šerići sa kojima već od maja 1941. godine radi na pripremama za oružani ustanak. Zatim s[^] cijelom porodicom - ocem Hasanom, bratom Muharemom, sestrama Avedijom i Hidom i majkom Pašom - radi obaveštajno za partizanski pokret na Kožari. Oktobra 1941. godine izlazi na Kozaru i stupa u 2. četnu na Vitlovskoj. Ubrzo postaje politički delegat voda, a maja 1942. godine postavljen je za zamjenika komandira čete u Piskavici, da bi avgusta 1942. godine u vrijeme formiranja 2. krajiške brigade bio postavljen za zamjenika političkog komesara 3. čete 3. bataljona. Dugo se nije zadržao na toj dužnosti - poginuo je sa mnogim drugim borcima u borbi kod Sitnice na Manjači krajem septembra 1942. godine. Sahranjen je zajedno sa ostalim poginulim borcima na groblju u blizini Sitnice.

Bio sam u stroju Druge brigade.

HAJRO KAPETANOVIĆ

Svaka krajiška brigada ima svoj korijen, tj. kraj iz kojeg je iznikla, iz kojeg su pretežno bili borci u njenom sastavu, pa su je zato svojatali - zvali svojom - regionalnom. Sve, opet, brigade NOR-a osnovane u Bosanskoj krajini svojatala je i njima se ponosila - Bosanska krajina.

Prvu krajišku proletersku brigadu svi smatraju brigadom Bosanske krajine. Prilikom formiranja u Lamovitoj 21. maja 1942. u njenom sastavu su se nalazili borci i rukovodioci iz svih krajiških okruga - već ranije okupljeni u udarnim bataljonima, a poslije prvog oslobođenja Prijedora 16. maja 1942. godine i ostalim.

Druga krajiška NOU brigada, formirana 16. avgusta 1942, po svom boračkom sastavu, bila je prilikom formiranja, pretežno kozaračka (1. i 3. bataljon) i podgrmečka (2. bataljon). Međutim, tu brigadu, prema mjestu formiranja (selo Bošnjaci-Podgrmeč), mnogi smatraju podgrmečkom.

U sastav našeg prvog proleterskog bataljona Bosanske krajine i prvih brigada ušli su iskusni i za borbu sposobni borci i rukovodioci - najbolji što ih je Bosanska krajina, odnosno, za 2. krajišku brigadu - Kozara i Podgrmeč, imali i mogli da daju.

Kao i u svim drugim brigadama koje su formirane u 1942. godini, u njoj su bili borci koji su dobrovoljno došli u prvi borbeni stroj naših jedinica - bez obavezne mobilizacije. Narod ih je veoma cijenio i imao neograničeno povjerenje u njih, jer su se sve te krajiške brigade iznjedrile iz svog rodnog kraja, branile ga i štatile koliko god je to bilo moguće.

Negdje 6. ili 7. septembra 1942, neočekivano me pozvao sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Đuro Pucar Stari da odmah dođem u Lušci-Palanku na razgovor. Obavijest me zatekla u Sanici, a sjedište Oblasnog komiteta se nalazilo više Lušci-Palanke, u šumi, gdje je bio smješten i Operativni štab NO DVJ za Bosansku krajinu. Nisam znao zbog čega me Stari zove, niti sam pretpostavljao. Na moje iznenađenje, čim sam stigao u Oblasni komitet, Stari mi je saopštio da se spremim i odmah krenem u 2. krajišku brigadu i da tamo, po zadatku Oblasnog komiteta, održim partijske sastanke sa svim komunistima u brigadi, a posebno u 2. bataljonu brigade. Saopštio mi je da je, prema obavijesti, iz brigade i Operativnog štaba dezertiralo devet boraca, i da je kolovođa tih dezertera komandir čete Lazo Marčeta iz Lušci-Palanke.

Dobio sam i pojedinačna imena svih tih boraca koji su dezertirali. Poslije dužeg razgovora o tome što sve treba da uradim, Pucar je na završetku naglasio da »treba vidjeti šta se sve to tamo dešava, predložiti potrebne mjere i nas o svemu upoznati«. Bilo je govora i o formiranju agitprop komisije za brigadu, pošto još nije postojao politodjel brigade.

Prikupivši u Operativnom štabu za Bosansku krajinu još neke dodatne informacije, krenuo sam sjutradan prema Mrkonjić-Gradu. Sreo sam se sa drugom Osmanom Karabegovićem, političkim komesarom Operativnog štaba. Razgovarao sam sa njim o istoj stvari, pa smo se dogovorili da ga slijedećeg dana sačekam na Ključu, jer su on i drug Slavko Rodić odlučili da, zbog raznih poslova vezanih za borbu na Manjači, zatim za dalje organizovanje odbrane žetve, kao i priprema za napad na grad Jajce, idu u Mrkonjić-Grad, i tamo se nađu sa članovima Vrhovnog štaba. Košta Nađ će, rekao mi je Osman, doći nekoliko dana kasnije također u Mrkonjić-Grad.

Po dogovoru, našli su me u Ključu Osman Karabegović i Slavko Rodić. Stigao je i Gojko Rodić, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Jajce, pa smo zajedno, pred sam sumrak, krenuli u pratnji desetine boraca za Mrkonjić-Grad. Bilo je gotovo jutro kada smo tamo stigli.

Rasprave sa komunistima i borcima 2. brigade"

Osman u Mrkonjić-Gradu nije propustio priliku da odmah pođemo u štab 2. brigade, da se informišemo o stanju u brigadi i najnovijim događajima. Potom smo sa političkim komesarom Nikom Jurinčićem i zamjenikom političkog komesara brigade Dušanom Misijačom napravili zajednički program obilaska svih partijskih organizacija i sastanaka sa borcima u brigadi. To se posebno odnosilo na 2. bataljon. Brigada je u to vrijeme imala oko 1.150-1.200 boraca, od kojih su 145 bili članovi KPJ, 63 kandidata za članove KPJ i SKOJ-a i 288 članova SKOJ-a. U taj broj uračunati su i svi članovi KPJ i SKOJ-a koji su pristigli u brigadu iz Jesenice (Podgrmeč), sa vojno-političkog kursa. Vjerovatno ni taj broj nije potpuno tačan, naročito članova SKOJ-a, jer ih je, siguran sam, bilo više. Kako god, to je bila moćna organizacija sa više od 40 odsto komunista od ukupnog brojnog sastava. Samim tim, nametao se problem kako i koliko partijski i politički rukovodioci u brigadi rade sa tim brojnim komunistima i borcima.

Brigada je, već pri formiranju, baš zato što su bataljoni 1, 3 (Kozara) i 2 (Podgrmeč), bila po svom sastavu heterogena pa je trebalo vremena da se stabilizuje - ujedini - bez obzira na to što su se u sastavu tih bataljona nalazili najbolji borci i rukovodioci koje su ih dali Kozara i Podgrmeč.

U štab brigade došao je za komandanta čovjek visokih vojnih sposobnosti i oprobani vojni rukovodilac iz borbi u Srbiji 1941, koji je, probijajući se sa proleterskim jedinicama, došao u Bosansku krajinu. On je rodom iz Banjaluke, ali je tek pri formiranju jedinice upoznao prvi put borce i rukovodioce koji su se nalazili u brigadi. Sposobnost tog

komandanta ispoljila se u teškim i do tada malo viđenim manevarskim borbama protiv znatno naoružanih i brojnijih snaga neprijatelja, koji je po svaku cijenu nadirao prema oslobođenom Mrkonjić-Gradu. I u daljim borbama brigada je pod njegovom komandom ispoljila visoke sposobnosti u borbama za oslobođenje Jajca, Bihaća i, posebno, u četvrtoj ofanzivi.

Politički komesar i zamjenik političkog komesara brigade, već prekaljeni iiskusni ratnici i rukovodioci, poznavali su i bili duže sa jedinicama iz Kozare, ali veoma malo ili nikako iz Podgrmeča.

Zamjenik komandanta brigade bio je već oprobani vojni rukovodilac sa Podgrmeča, učesnik u velikim uspješnim bitkama protiv neprijatelja. Kao komandant bataljona vodio je i poznao udarni bataljon i druge borce, ali to nije bilo dovoljno. U tim danima o borcima 2. bataljona, pa i o 1. krajiškom NOP odredu, zbog nepoznavanja razvoja ustanka na Podgrmeču, vladala su razna predubedenja, koja nisu imala osnova i opravdanja. To je bilo značajno za taj trenutak, kad su tri zasebne cjeline 1, 3. i 2. bataljon morali postati samo jedna brigada.

Ratna situacija je zahtjevala da brigada, odmah (čim se formirala i okupila na zbornom mjestu), dok se nije ni pribrala, ni na zastanku odmorila, dok se još ni borci nisu međusobno upoznali, da bi navikli jedan na drugoga, da upoznaju naravi, da osjete ono međusobno ljudsko zbližavanje koje povezuje, odmah krene prema ustaškom uporištu u Vrhpolju, i da zajedno sa 1. bataljonom 5. krajiškog odreda napadne i oslobodi Vrhpolje i most na Sani. Cilj napada je bio strateško ovladavanje terenom, radi sprečavanja namjeravanog prodora ustaško-njemačkih snaga prema Ključu i Sanici i zaštita žetve, za koju su se borile hiljade omladinaca i omladinki Podgrmeča, Drvara, Glamoča, Ključa, Sanice i Ribnika.

U tim trenucima veoma teških, krvavih i u našoj strani nedovoljno koordiniranih borbi kod Vrhpolja, kao i veoma uspješnih, ali neočekivano složenih, teških i iscrpljujućih svakodnevnih borbi na Manjači, bilo je mnogo iskušenja i obrta. Bilo je situacija u kojima se morala ispoljiti hrabrost, umešnost, drugarska solidarnost, samostalnost, prilagodljivost i još mnogo toga što naše jedinice, sem u kozaračkoj ofanzivi, nisu do tada doživljavale. Na sve to se nadovezala slaba i neredovna ishrana, oskudna odjeća i obuća, gotovo do golotinje i bososti, stalno spanjanje na otvorenom prostoru po hladnim noćima. Mala mogućnost da se zaplijeni vojni materijal, odjeća i obuća još više su otežavali stanje u kojem se brigada nalazila. Na Manjači su se borci svih bataljona susreli oči u oči sa izdajnicima srpskog naroda četnicima, koji su se oružjem borili protiv brigade i bili vođiči neprijatelju, a seljaci u pojedinim selima bili su neprijateljski raspoloženi prema borcima.

Poznato je da u tako izuzetno teškoj i kritičnoj situaciji najprije nastaju kapitulanstvo i panika kod najlabilnijih, a ako ih podržava čovjek koji želi da nanese udarac našem pokretu, mogao je da ih povede za sobom. To se i desilo. Naime, Lazo Marčeta, komandir čete, povukao je sa sobom još osam boraca dezertera u najkritičnijem trenutku. Taj slučaj je mučno odjeknuo u brigadi, posebno u njenom 2. bataljonu, i uznemirio nas sve. Oblasni komitet, prihvatajući stvarnost, htio je sa

svom ozbiljnošću da zna da li ta izdaja ima dublje korijene u bataljonu i brigadi, i da li će nam se opet u sličnim situacijama dešavati takvi slučajevi. Zato je Đuro Pucar zahtijevao da sa svim članovima KPJ, SKOJ-a, kandidatima za KPJ i borcima, zajedno sa starešinskim kadrom brigade, bataljona i četa, detaljno pretresu ta pitanja i o tome obavijesti Oblasni komitet.

Negdje u vrijeme našeg dolaska brigada je napokon dobila zasluženi odmor i zalogorovala u Mrkonjić-Gradu, Trijebovu i Gustovari. Četa za četom, dolazile su u grad na kupanje, pranje, pelcovanje protiv trbušnog tifusa, šišanje i drugo uređivanje poslije brojnih borbi, koje su neprekidno trajale gotovo mjesec dana. Iskoristili smo tu situaciju da održimo sastanke sa bataljonskim biroima, a potom i partijskim ćelijama u četama. Do našeg dolaska malo je bilo partijskih sastanaka i konferencija sa borcima, jer se ratovalo bez odmaranja.

Već u prvim kontaktima osjetili smo velike promjene u brigadi. Za mjesec dana od formiranja u njoj se mnogo toga dešavalo, i stanje se promijenilo nabolje. Borci su bili veoma otvoreni. Osuđivali su dezertstvo i zahtijevali preduzimanje oštrih mjera prema kolebljivcima. Na borcima i rukovodiocima se osjećalo da su za relativno kratko vrijeme prošli veliku ratnu školu i da su još spremniji za dalje borbe. Kadrovski sastav u bataljonima i četama nedvosmisleno je to potvrđivao. Štab brigade stekao je jednoglasnost u donošenju odluka u toku borbi, i inače. Brigada je, svi njeni dijelovi, i kao cjelina, bila odlično organizovana. To je bio jedan od važnih uslova i za stvaranje jedinstva u njoj. U stvari, ako su i davane ocjene o tek formiranoj brigadi, one nisu sigurno mogle biti do tada potpune. Stoga je naša ocjena po dolasku u brigadu bila mnogo realnija.

Štab brigade činili su: Ratko Martinović, komandant; Djurađ Predojević Djurin, zamjenik komandanta; Niko Jurinčić, politički komesar i Dušan Misirača, zamjenik političkog komesara, te Dževad Midžić, rukovodilac SKOJ-a za brigadu. Bataljoni su imali zrela i sposobna rukovodstva, uključujući i komande čete. U 1. bataljonu sreo sam komandanta Ranka Šipku, Banjalučanina, već proslavljenog komandanta sa Kozare, i druga sa studija iz Zagreba, ali i iz Trgovačke akademije u Banjaluci Idriza Cejvana, političkog komesara bataljona, i Milana Muharema, zamjenika komandanta 1. bataljona, zemljaka iz Bosanske Kostajnice, također druga iz Trgovačke akademije u Banjaluci. U 3. bataljonu upoznao sam se i zbližio se sa Milanom Vrhovcem, političkim komesarom bataljona. Mlađu Obradovića, komandanta, poznavao sam još ranije iz Lješljana i Dobrljina, pa zatim Rajka Radetića, Lazu Lazića iz Ahmetovaca, Dušana Egića, Petra Borojevića, Ljubana Budimira, Ljubana Crnobrnju, Djuru Vučenovića Busena, Vasilija Mijatovića, Miću Vrhovca, Seku Tešinić, Vasilija Šiljegovića, i druge.

Najduže sam se zadržao u 2. bataljonu, zbog kojeg sam najviše i bio poslan u brigadu. Poslije brojnih sastanaka, koji su održani sa Osmanom, još jedno vrijeme sam ostao u bataljonu. U njemu sam poznavao mnogo drugova: Djuro Štrbac, komandant bataljona, Milan Malešević, politički komesar, poznati organizator ustanka u srezu Bosanski Novi, Munib Maglajlić, zamjenik komesara bataljona iz Banjaluke, Miroslav

Majkić Miro, komesar čete, rodom iz Majkić Japre, Veljkina Miljević, grmečki vuk, prava junačina, Mihajlo Pejić, Stojan Milnović Stojanda, Milan Davidović, Veljko Pjevač, Slobodan Inđić, Branko Mršić, zatim mnogi omladinci sa vojno-političkih kurseva, kojima sam bio rukovodilac, među njima Dušan Uzelac, izvanredan borac i perspektivan rukovodilac, kao Vlado Bajić, Drvarčanin. U 2. bataljonu je bila udarna omladinska četa, koja se u junu hrabro borila na Novskoj planini protiv Mrakovog ustaškog gorskog zdruga dočekujući kolonu tenkova sa benzinskim flašama. Ta četa je imala teške gubitke usljed usiljenog vođenja borbe prilikom prvog napada na Sanski Most, pri prelasku Sane. Neki omladinci nisu znali plivati, a bili su, zbog brzine, pronašli plitki gaz kojim je trebalo preći. Bataljon je već ranije bio na Manjači i borio se protiv četnika.

Znajući sve te drugove kao izvanredne i politički svjesne komuniste, pitali smo se šta se to desilo tim ljudima koji su se nalazili među najistaknutijim borcima i rukovodiocima Podgrmeča i Kozare da donesu takvu odluku i mučki pobjegnu od svojih divnih drugova - da ih izdaju.

Međutim, među odbjeglina bili su i takvi Zdravko Njegovan, sumanuta i neuravnotežena ličnost, pa neki Boško, čovjek kolebljivog karaktera, i slično. Ali, mi u tom trenutku nismo smjeli ništa potcijeniti, jer smo znali kako su se ranije u srednjoj Bosni i na Manjači takve stvari odvijale, pa smo najozbiljnije i trezveno, hladne glave, razmotrili sve uzroke koji su doveli do te pojave. Prema onome što smo vidjeli i osvjeđočili se u kontaktu sa borcima i rukovodstvom četa, bataljona i brigade zaključci su bili, tj. smatrali smo da je taj slučaj dezerterstva epizodnog karaktera i da neće imati daljnjih negativnih posljedica na osipanje boraca iz bilo kojeg bataljona, uključujući i 2. bataljon. Te ocjene su potvrdile i sve dalje borbe na Manjači, na Šatoru i Dinari, a posebno već prva bitka za oslobođenje Jajca, zatim izvanredan podvig u bici za oslobođenje Bihaća, i ostaje za legendu, za sva vremena, bitka za spašavanje vojske i naroda u Grmeču i Podgrmeču, koja je vođena zajedno sa 6. i 5. brigadom. U tim borbama (za Jajce) isticao se upravo 2. bataljon (podgrmečki), 1. bataljon Ranka Šipke, kao i kompletna brigada.

O sastancima kojima sam prisustvovao sa Osmanom, o brigadi i 2. bataljonu postoji izvještaj zamjenika političkog komesara brigade,²⁾ u kome je, pored ostalog napisano:

»Partijske jedinice su nedovoljno budne. Nisu ranije živjele partijskim životom. Događaji su se odvijali mimo njih... Obećanjem pažnje i održavanjem češćih partijskih sastanaka sa partijskim jedinicama po četama i bataljonskim biroom, sve partijske jedinice krenule su napred i same čete postajale su sredjenije. (Ova ocjena data je 43 dana od formiranja brigada prim. H.K.)

Sa bataljonskim biroom održan je sastanak gdje je izneseno stanje u bataljonu, u vezi toga date su upute za popravak stanja. Sastanku je prisustvovao drug Osman i Hajro.

Sa svim članstvom u bataljonu održan je sastanak kome su isti drugovi prisustvovali... «

²⁾ Zbornik, tom IX, knj. 2, dok. br. 20, str. 144 od reda 22 do reda 8 odozdo - Izvještaj.

Kad se radi o 2 (podgrmečkom) bataljonu 2. brigade, rekao bih još i to da su Podgrmečlije ljudi dobroćudni i ponositi, ali mirne i tihe naravi. Kad im je teško ne kukaju, već čute, ostavljaju to samo za sebe. Kad im je najbolje, ne razbacuju se dobrotom i nisu faldžije. Mnogo su trpeći, postojani su u svojim životnim i političkim opredjeljenjima i ne mijenjaju ih olako. Nikada nisu mogli podnositi zulume, nepravde, sumnjičenja i nepovjerenja. U razgovorima su tražili da budu ravnopravni i da ih nepotecnjaju. Imali su gorštačko poštenje. Podgrmeč je inače prosvjećeniji dio Bosanske krajine. Škole su otvarane još u 19. vijeku, pa je školstvo bilo za ono doba relativno razvijeno. Oni kao da su usvojili u svom životu i ponašanju poznato geslo »Tiha voda brijeg roni«. Ko ne zna, ove i druge osobine podgrmečlija, može doživjeti svakojaka iznenađenja.

Zato se zaista moralo vjerovati da u bataljonu, u kojem je bilo 173 članova KPJ, kandidata i članova SKOJ-a, tj. onih koji su se čvrsto opredijelili, ne mogu i ne smiju da se dešavaju slučajevi o kojim smo rasp-rave vodili gotovo dvije nedjelje u brigadi.

Svugdje gdje smo bili na sastancima u brigadi naglašavano je da treba pojačati politički rad sa borcima i iskoristiti sve slobodno vrijeme za tu aktivnost.

Borce je trebalo pripremati za buduće teškoće i, posebno, upozoravati na pripremama pred važne akcije, pred napade na gradove i za dugotrajnije borbe u slučaju dužih i težih neprijateljskih ofanziva, kao što je bila ofanziva na Kozari.

Veoma je važno bilo razvijati kod boraca, a i u svim štabovima, budnost prema neprijatelju, protiv špijuna ili, eventualno, onih koji bi pokušali da organizuju bjekstva iz naših jedinica. Trebalo je imati na umu da je naša NOV i DVJ trn u oku svih neprijatelja naroda i da oni neće birati sredstva u pokušaju da naš NOP oslabe ili unište. Iskustva iz proljeća 1942. godine, iz srednje Bosne, o tome su najbolje govorila.

Ako brigada ide u neki drugi kraj, u kojem ranije nije ratovala, trebalo je i više puta obavijestiti borce o tom putu, o stanovništvu tih krajeva i upozoriti ih na dostojanstveno držanje prema svim sa kojima budemo dolazili u dodir. Osim toga, sve nove borce iz tih krajeva trebalo je najbolje prihvatiti i sa njima intenzivnije politički raditi. Komandni kadar trebalo je da bude što bliže jedinici i borcima i da se maksimalno stara oko ishrane, odjeće i obuće i smještaja boraca kada oni odmaraju.

Bilo je sasvim realno što smo, pored ostalog, ocijenili da u tim velikim i stalnim oružanim borbama ljudi u brigadi brže sazrijevaju. Sticali su velika životna iskustva i moglo se pretpostaviti da je taj borački i starješinski sastav brigade, u stvari, najveći kadrovski potencijal vojnih i političkih rukovodilaca za nove brigade i partijska rukovodstva koja se budu stvarala. To je bila već tada u pravom smislu kadrovska brigada.

Priprema za akciju na Jajce

Nekoliko dana pred akciju na Jajce stigao je u Mrkonjić-Grad i Košta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Zajedno smo otišli do članova Vrhovnog štaba, koji su se već nalazili u jednoj

kući na kraju grada, uz cestu koja vodi prema Jajcu. Krenuli smo: Košta, Osman, Slavko Rodić i Albert Trinki (sekretar Operativnog štaba). Zatekli smo u kući Aleksandra Rankovića, Peku Dapčevića, Arsu Jovanovića, Milinka Kušića, Đuru Mešterovića, Branka Spasića (Španca) i još neke.

Košta je nad sekcijom (kartom), na kojoj su bili ucrtani položaji neprijatelja oko Jajca, objašnjavao kako zamišlja akciju. Borbeni poređak za napad formirao je u tri napadne kolone. Svakoj koloni odredio je komandanta. Za našu napadnu kolonu, koju su sačinjavali 1. i 2. krajiška brigada i Pljevski bataljon, i koja je napadala grad sa pravca od rijeke Plive do rijeke Vrbasa (od Jezera pa sve do crkve Sv. Gospe) - bio je određen za komandanta komandant 1. brigade Milinko Kušić. U njegovom izlaganju bila je i, za to vrijeme, jedna novost - u strateškom osvajanju gradova, za koju sam prvi put tada čuo. Košta nije predviđao totalno opkoljavanje grada i sabijanje neprijatelja sve do njegovog uništenja. Naglasio je:

»Pošto je grad jako utvrđen, a pored toga obiluje većim brojem čvrstih građevinskih objekata, kao i citadelom, koji se svaki za sebe može braniti - mi ga (grad) ne smijemo frontalno sa svih strana napadati. Treba ostaviti jedan uski koridor, koji svjesno nećemo kontrolisati i koji će poslužiti neprijatelju kad mu od nas zaprijeti totalno uništenje, da sa ostatkom snaga pobjegne preko mosta prema Turbetu. Međutim, »nastavio je Košta«, mi treba da u dubini neprijateljevog bijega, postavimo dubinske zasjede i da ih dočekujemo i dalje uništavamo«.

Taj Kostin prijedlog, ta zamka za neprijatelja, kuda je trebalo da uspajeničen bježi, a mi da ga nenadano dočekujemo i uništavamo, vanredno je prihvaćen od svih prisutnih, pa je stvorena atmosfera puna vjere u uspjeh.

Bio sam prisutan kada su Josip Mažar Šoša, i njegovi drugovi, i Petar Vojnović, i drugovi iz njegovog štaba, razgovarali i razmatrali plan prvog napada na Prijedor. Tada nisu bile predviđene takve zamke za neprijatelja.

Sa Kostom sam bio i kad je pravio prvi plan napada na Bosanski Novi. Lično sam mu crtao urbani dio grada i prilaze gradu. On ni tada nije predvidio takav lukav plan. Vjerovatno za to nije bilo uslova.

Kada sam prvi put na tom sastanku čuo za takav napad na grad to mi se veoma dopalo i ostavilo na mene, kao čovjeka koji nije bio vojni rukovodilac, toliko dobar utisak da to ni do danas nisam zaboravio. Rekao sam sebi da je to potpuno opravdano. Zašto da sabijemo u grad neprijatelja, pa da se on protiv nas bori na život i smrt, do posljednjeg čovjeka, i da nam bespotrebno ginu ljudi, kad oslobođen grad ne možemo dugo držati jer nemamo za to dovoljno snaga. Bilo je veoma značajno za NOR da gradove oslobađamo, ali da ih i što duže zadržimo. One koji su kroz našu, Kostinu »mišolovku« uspijevali da prokaku u jednom gradu, sretali smo u nekom drugom. Sjećam se da je jedan SS-ovac ubio našeg vodnog delegata 6. krajiške brigade na Varešu, marta 1945. godine. Dogodilo se da smo mi toga Nijemca, i to baš

6. brigada, ubili maja 1945. u borbi za oslobođenje Karlovca i našli kod njega dnevnik i lične stvari našeg političkog delegata.

Košta Nađ je istu takvu zamku za neprijatelja pripremio i u borbi za oslobođenje Bihaća.

Neobično je da smo toga dana, odmah poslije podne, na igralištu ispred brda Orugla igrali fudbalsku utakmicu, i to pod zvučnim nazivom: fudbalska reprezentacija Bosanske krajine protiv fudbalske reprezentacije Srbije, Crne Gore i Sandžaka. Rezultat je bio 4 : 4. U krajiškoj reprezentaciji igrali su Niko Jurinčić, poznati centrahalf RFK »Borac«, Hajro Kapetanović, bek FK »Sloboda« iz Bosanskog Novog, Ranko Šipka, igrač FK »Borac« iz Banjaluke i drugi.

Između nas i drugova iz Crne Gore, Srbije i Sandžaka, bilo je mnogo međusobnog povjerenja, poštovanja, ljubavi. U borbi smo se svi zajednički borili i natjecali ko će biti uspješniji, koja će jedinica ubiti više neprijateljskih vojnika, solidarno su se jedinice potpomagale, i slično. A kad smo se tih noći našli sa njima u Mrkonjić-Gradu, na građanskoj priredbi - grad je prolamao od smijeha, veselja, navijanja i pjesme. Sastali su se drugovi iz školskih klupa i sa studija iz Beograda, Srbije, Sandžaka, Cetinja, Banjaluke. Izvikivala su se imena. Tražili su da Osman izađe na pozornicu i zapjeva. Osman se, poslije suzdržavanja, ipak odlučio da se, sa strojnicom o ramenu, pojavi na podijumu i zapjeva jednu, drugu, pa još jednu pjesmu. Ljudi u uniformama su pljeskali, veseli se i navijali još... još, joooš... Veselili su se i građani Mrkonjić-Grada. I tako do kasno u noć, koja je bila lijepa, vesela i puna mjesecine. Bili su tu te noći Rifat Burdžević Tršo, Peko, Krsto Popivoda (igrao je crnogorsko kolo) Cana, Košta, Ratko Martinović, Niko Jurinčić, Slavko Rodić, Dragoslav Mutapović, Mitar Bakić, Kušić i mnogi drugi iz proleterskih i krajiških brigada. A kad se sve završilo - svako je krenuo u svoju brigadu.

Naša brigada se pred polazak na Jajce povukla iz grada i stacionirala u Trijebovu i Gustovari. Treći bataljon je upućen na teren Surjan Bočca. I ja sam bio sa njima, ali sve za kratko. Drugoga dana stigli smo i mi u Gustovaru. Tu se kompletirala brigada, zanoćili smo na otvorenom prostoru ispred sela. Jesenja noć je bila tiha i puna mesečine.

Prinova brigade, darovi i srdačni pozdravi iz Podgrmeča

Neposredno pred akciju na Jajce stigla je grupa omladinki i omladinaca iz Podgrmeča nakon završenog vojno-političkog kursa u Jasenici. Stigli su sa pozdravima omladine, roditelja i čitavih sela iz kojih su bili borci 2. bataljona. Donijeli su pisma i poklone za mnoge.

Te omladinke i omladinke lično je uputio u brigadu Đuro Pucar, obavijestivši o tome i Operativni štab za Bosansku krajinu. U pismu, koje je bilo naslovljeno na Kostu Nađa, komandanta Štaba, Pucar je napisao. ..

»2) za II KNOUB šaljem 48 omladinaca i 21 drugaricu svega 69. Svi ovi muškarci koji idu u II KNOUB *bili su u četama I KNOPO* (podvukao HK) *i nešto su čvršći* Zato ih šaljem u

II krajišku brigadu, da bi se koliko toliko popunile rupe u toj brigadi. Te ljude smo tražili od I KNOPO i on ih je *ustupio* (podvukao HK) II brigadi, jer ih on nema čime naoružati».

Stianje ovih omladinaca u brigadu, bila je jedna od mjera kojom je Oblasni komitet KPJ za Bos. Krajinu, preduzeo da se dezertiranjem 9 boraca sredi stanje u brigadi. Na sramni čin koji su učinili odbegli, bio je odgovor boraca i rukovodioca I. KNOPO i naroda Podgrmeča, da pošalju preko sedam puta više boraca u svoj 2. KNOB.

Bio sam sa omladincima i omladinkama kad su stigli. Od tih prišlih četrdeset i dvoje bilo je iz sreza Bosanska Krupa, trinaestoro iz sreza Sanski Most, petoro iz sreza Bosanski Novi, troje iz Banjaluke, a po jedno iz Slavenskog Broda, Bihaća, Ključa, Prijedora, Ptuja i Drvara. Od njih bilo je 18 članova SKOJ-a i tri člana KPJ. Svi su željeli da idu u 2. bataljon, pa je, koliko se sjećam, većini udovoljeno. Omladinci koji su došli bili su dobro obučeni u vojnim vještinama, a više od tri nedelje upotpunjavano im je znanje iz osnovnih aktuelnih političkih pitanja NOB-a, što je morao da zna svaki polaznik kursa.

Sjećam se da je dolazak tih omladinaca i omladinki unio osvježnjenje, pa je stvorena veoma prijatna atmosfera u 2. bataljonu, a to je imalo i dobar odjek u brigadi. Pošto je većina boraca bila iz Podgrmeča, borci u 2. bataljonu mogli su iz prve ruke, da budu informisani o prilikama, borbi i radu na Podgrmeču.

Prvu bitku, prvi oružani okršaj ti novopečeni borci imali su upravo u akciji za oslobođenje Jajca. Razgovarao sam tada sa Dušankom Perović i Zorom Kovačević, koje sam poznavao još iz Banjaluke, sa Milkom Ugarčinom iz Hašana, Milanom Čopićem iz Male Ruiške i mnogim drugima. Predlagali smo im da ne učestvuju u toj akciji, jer se opravdano pretpostavljalo da će se voditi veoma teške borbe. Svi su zahtijevali da idu u tu akciju baš sa borcima 2. bataljona. Bili su veoma odlučni, iako je bilo i uzbuđenja od odgovornosti - kako će se sve to sa napadom na grad završiti. Pošto je veliki dio omladinaca već ranije prije dolaska na vojno-politički kurs, bio u 1. krajiškom odredu, to im nije bio prvi okršaj sa neprijateljem. Radosni što su konačno dobili pušku i što više ne moraju ići nenaoružani iza prvog borbenog stroja, oni su pošli u mrklu noć i hitali na polazne borbene položaje. Ispratili smo ih na Carevom polju i zaželeli im svu sreću.

Brigada kreće na Jajce

Toga jutra, 24. septembra 1942, veoma rano smo ustali. Ne mogu se sjetiti koliko je bilo sati, ali znam da je mjesečina još osvjetljavala čitav kraj i snene borce naše brigade. Brzo smo doručkovali, a onda pala je komanda da se brigada postroji. Sve se to, uz zveket porcija, pušaka i ostalog, odvijalo u trenu. Komandovano je brigadi mirno. Komandant Ratko Martinović izvršio je smotru. Potom je politički komesar brigade Niko Jurinčić održao govor, i borcima saopštio pravac i cilj marša brigade. Bilo je veoma tiho. Meni se činilo da je sve bilo i posebno svečano. I ja sam se nalazio u stroju. Borci su naslućivali da će se nešto važno dogoditi, i zato su u čutnji slušali komandanta i komesara brigade. Gromko su na pozdrav i »Smrt fašizmu«, odgovorili »Slo-

boda narodu«. Taj odpozdrav odzvanjao je daleko, razliježući se, preko Manjače, prema Mrkonjić-Gradu, i ponovo se nama kao eho povraćao. Naređen je pokret. Krenuli smo iz Gustovara preko ceste Banjaluka - Mrkonjić, kroz selo Bjelajce, a potom se često ne prolazeći direktno kroz sela, pokraj mnogih livada i voćnjaka, približavali svom cilju. Borci su se radovali napadu na grad, jer su znali da će se sigurno snabdijeti odjećom, obućom i municijom, koja je po Manjači u borbama bila istrošena. Neće se barem za neko vrijeme pentrati po bespuću u trnju Manjače, gdje su im se i odjeća i obuća uništavali, a municija stalno trošila. Spuštajući se prema Bjelajcima, pogledavao sam na mjesec koji se još nalazio na istoku - upravo tamo odakle je i sunce izlazilo. Tako veliki i okrugao mjesec, i takvu ljepotu nisam nikada vidio. Izgledao je kao da će se nasloniti na planinu Čemernicu i da se rukom može dodirnuti. Iako je praskozorje već davno prošlo, on se još nije bio zasjenio sunčanim zracima. Činilo mi se tada kao da dva sunca siju. Bez obzira na sve brigade kojima smo bili obuzeti - nisam mogao propustiti da tu izuzetnu prirodnu pojavu duže u maršu ne posmatram. I evo, to mi je sve ostalo u sjećanju do današnjih dana.

U toku marša smo imali povremene, ali kratke zastanke. Moralo se ići bez velikog zastajkivanja jer je trebalo savladati dug put do polaznih položaja za napad. Stigli smo u neku šumu nedaleko od našeg cilja. Vidjeli smo golim okom Barevo, prvi značajniji istureni položaj neprijatelja. I oni su nas primijetili. Razmjestila se komora i kuvari su naložili vatru i počeli nešto da pripremaju za večeru. Borci su posjedali i privilegijama u šumi. Najednom nas je osulo nekoliko topovskih granata. Jedna je pogodila tačno u kazan. Mislim da niko nije poginuo. Ipak, ostali smo na istom mjestu i topovi nas nisu više uznemiravali.

Najzad smo stigli na naše položaje, koji su predviđeni planom napada, na Carevom polju. Sa desne strane nam je bila 1. krajiška brigada, a lijevi dio, sve do Vrbasa, držali smo mi i Pljevski bataljon.

Bio sam sa Nikom i Ratkom kad su bataljoni odlazili na polazne položaje. Bio je tu i Đurin. On se već bio uzvrpoljio, očekujući kad će to već jednom započeti, pa da i on, po običaju, »rukne« u napad. Kraj nas se postavila i rasporedila prateća četa sa bacačima mina. Mislim da je bio i jedan protivkolski top.

Nagnuo sam se nad Brinu na Crvenom polju da pogledam Jajce u noći. Prije rata sam dva puta bio u tom bisernom gradu. Grad je bio utamničen. Opasali su ga silni bunker, nagazne mine, bodljikava žica, topovi, mitraljezi, borna kola, crne ustaše i domobrani. U gradu sam poznao braću Spahiće, koji su imali kamione za prevoz robe do Banjaluke, a posebno Jusufa Filipovića, dobrog komunistu i druga, sa kojim sam bio u Pršljinima na kursu 1940. godine. Igrao sam protiv fudbalera iz Jajca 1936. godine u timu FK »Balkan« iz Banjaluke. Igralište se nalazilo niže tvornice karbida u Jajcu. Želio sam da nekoga od poznatih sretnem u gradu. Šumovi silnog vodopada Plive koji se sunovraća u Vrbasu čuli su se sve do nas. U ramazanskoj noći frulaš i bubnjar razbudiovali su vjernike Muslimane svojom halabukom i najavljivali da uskoro moraju zapostiti slijedeći dan posta. Mislio sam: »Ne bojte se Jajčani da ćete prebaciti početak posta. Uskoro će zatutnjati naši mitraljezi i bom-

be, pa ćete, kao i mi, ostati sneni kroz čitavu noć i dan«. Pogledao sam još jednom grad i svratio do drugova Nike i Ratka, čekajući početak borbi. Kuriri koji su otišli da uhvate vezu sa 1. brigadom, kao i kuriri iz 1, 2. i 3. bataljona, već su se povratili sa vještima da je sve u redu i spremno za napad. Tačno u 23 časa sve je odjednom zatutnjalo, kao da se nebo otvorilo. Hući, zuji, podrhtava sva okolina kao da snažne oluje nadolaze. Zaorilo se do neba snažno: »uraa, uraaaa«, »naprijed«, »nagazi«, »rodi godino«, »rodila ti pšenica«, »razbrucaj Mileva, razbrucaj Stevanija«... Zvuči i odjekuje na sve strane, pa silna vriska kroz kosti prolazi, bombe zaglušno odzvanjaju, mitraljezi i puške huće, paraju zrak oko čitavog grada. Od Vrbasa, preko Carevog polja, do Jezera stvorio se plameni обруч od vatre mitraljeza i pušaka. Prvi kuriri su dolazili i donosili radosne vijesti o padu nekih neprijateljevih bunkera i zarobljavanju domobrana. Neprijateljeva artiljerija je stalno zasipala naše položaje granatama, ali je većina prebacivala. Nekoliko granata protivkolskog topa pogodilo je brdo poviše nas. Razbijeno kamenje je popadalo do nas, ali bez učinka. Naši minobacači su gađali samo određene ciljeve, štedeći municiju.

Ujutro su u štab dovedeni prvi zarobljeni vojnici i domobranski oficiri. Zora, Dušanka i Mika dovele su više od 30 zarobljenih domobrana i oficira. Kad sam ih ugledao, bile su razdragane i ponosne. Radovao sam se od srca njihovom prvom uspjehu. Ponovo su se vratile u bataljon.

Pred svanuće učutkana je neprijateljeva artiljerija. To je bilo djelo 2. bataljona. Doznali smo da se oko topova vodila velika borba. Kad se razdanilo vidjeli su se uništeni neprijateljevi bunkeri. Najednom je uslijedio kontraudar neprijatelja. Ali, samo za kratko. Ponovo su naše jedinice dominirale položajima i imale inicijativu. Već nešto iza podne bili smo kod naseljenih kuća Gavan Kapetanovića i njihovih komšija. Desno od nas borbu je vodio naš 1 bataljon, te Ranko i Đurin oko uništenja oklopnih kola. Na žalost, u toku tih borbi stigla nam je vijest da je od granate u kuk teško ranjen Milan Muharem, zamjenik komandanta 1. bataljona. Milan je bio istaknuti ratnik i rukovodilac na Kozari. Bili smo tužni zbog takve vijesti, uskoro sam Milana vidio na nosilima. Nije jaukao od teške rane, nego nas je pitao, kao da smo mi to znali, hoće li opet moći u borbu kad se izliječi.

Vratio sam se na položaje minobacačlija. Čitavog života ostaće mi uspomena na ove hrabre ljude i majstore u gađanju cilja. Oni su, moglo bi se reći, imali svoj dan. Nijedna mina nije u prazno ispaljena. Svaka je bila puni pogodak. Gledao sam preko durbina grupu (10—12) ustaša koja se bila okupila na Gradini. Nešto su raspravljali mlatarajući prema nama rukama. Košta Banjac i Božo Bundža nanišani su na njih i meni skrenuli pažnju da posmatram šta će se dogoditi. Granata je snažno, sa osjetnim pritiskom zraka i baruta, izletjela iz cijevi. Eksplodirala je i gruhnula usred grupe ustaša koje smo posmatrali. Svi su popadali. Kad smo po oslobođenju grada stigli na Gradinu, vidjeli smo da ih je desetak od te granate poginulo. Bacači su u toku borbe direktno pogodili županiju, hotel »Grand« i još neke objekte. Toga dana minobacači nisu nijednom promašili.

Približavao se sumrak kad smo konačno oslobodili grad. Prestala je pucnjava. Od Careva polja pa do Citadele i gradskih ulica bio je lješ do lješa, mrtva, krvava i oružjem raznesena tijela s neprijateljevih vojnika bila su svuda naokolo. Kažu da je te noći i u tom danu ubijeno oko 300 neprijateljskih vojnika. Na osnovu svega što sam vidio, mogao bih tvrditi da ih je bilo i više.

Stigao sam u jednu veću zgradu u Jajcu i u njoj naišao na punu kuću ranjenih neprijateljskih vojnika i oficira. Bilo je među njima i ustaša. Sobe i hodnici bili su prepuni nepokretnih ljudi u uniformama. Nekoliko ih je izvršilo samoubistvo kad su vidjeli da su njihovi rukovodioci napustili bježeći u panici. Neke su još previjale tamošnje časne sestre. Krv se cjedila po podu i hodnicima...

U gradu se nismo dugo zadržavali. Na brzinu smo ga razgledali i krenuli ka bataljonima na zaslužno odmaranje. Tada sam zajedno sa Lazom Lazićem krenuo više grada na počinak. Bili smo svi puni utisaka o prošloj noći i danu; Lazo je iz svoje četurice pijucnuo »šiš« i onako, za svoju dušu, nazdravljao svima zbog velike pobjede. Borci su bili ljuti na Mošu i Ivana Milutinovića što ni cigarete nisu mogli dobiti u oslobođenom gradu dok se ne izvrši inventar. Zaplijenjeno je, sjećam se, mnogo ratnog materijala i hrane. Posebno soli. Jedan dio toga nismo uspjeli da evakuišemo na vrijeme, tj. prije ponovnog prodora neprijatelja.

Kad je grad bio oslobođen čuli smo ponovo tužnu vijest o junačkoj pogibiji Veljka Pjevača, političkog komesara čete, brata slavnih komunisti Miše i Vlade Pjevača. Njegova dva brata ubile su ustaše 1941. godine u Bihaću. Zadnji put sam razgovarao sa njim pred polazak u borbu na Carevom polju. Volio sam ga kao druga, posebno zbog njegovog brata Miše. Sa Mišom sam se više puta susretao prije rata.

Čuli smo da su poginuli i Milan Krnetić, Mile Sadžak i Ilija Šuput. Bilo je još gubitaka na našoj strani.

Sjutradan brigada se spremala za pokret prema Turbetu, a ja sam se spremao na povratak u Oblasni komitet radi podnošenja izvještaja o stanju u brigadi.

Ubrzo poslije oslobođenja Jajca uslijedila su priznanja i pohvale za učešće brigade u akciji. U toj borbi 1. i 2. bataljon brigade i 1. bataljon 1. brigade istakli su se junaštvom i umješnošću, pa ih je pohvalio Operativni štab za Bosansku krajinu.

Pohvaljeni su, posebno, i zamjenik komandanta brigade Đurin Predojević, te komandant 1. bataljona Ranko Šipka, za pokazanu hrabrost, upornost i požrtvovanje.

Tom bitkom i velikim bitkama protiv snažnih neprijateljevih snaga na Manjači naša 2. brigada, njeni borci i rukovodioci iz svih bataljona, dokazala je za svega 41 dan od svog formiranja da je stasala u elitnu jedinicu NOP-a i da je sposobna da obavi najteže i najsloženije zadatke koji joj budu postavljeni.

Nije prošlo mnogo vremena, a ona se ponovo istakla u bici za Bihać, kad je njen 1. bataljon ušao u sam grad prije napada, bez pucnja, neopaženo sve do mosta na Uni, koji se nalazio u centru grada.

Naročito se brigada istakla uspješnom borbom u četvrtoj neprijateljevoj ofanzivi na Podgrmeču (i Grmeču) i spasavanju naroda od opkoljavanja i uništenja.

Ofanziva neprijateljevih snaga na centralnu slobodnu teritoriju (Podgrmeč), brojnost i naoružanje neprijatelja, uz surovu zimu, nadmašuju ono što se desilo u ljeto 1942. godine na Kozari.

Ali, ona se razlikuje po tome što su naše jedinice onemogućile namjeru neprijatelja da totalno opkoli naše snage, što je veliki dio naroda koji se nalazio u zbjegu spasen, što vojni sastav naših jedinica ne samo da nije razbijen nego su one sve očuvane i brojno bile još jače i što je ponovo povraćena slobodna teritorija Podgrmeča.

Prvi udar neprijateljevih snaga na centralnu slobodnu teritoriju primili su na sebe 6. i 8. brigada. U toku najvećeg rasplamsavanja borbi stigle su na Podgrmeč 2. i 5. brigada, iznurene od silnog marša u odlasku i povratku sa Kozare i Lijevča polja. One su u hodu, bez odmora, sa leđa udarile na neprijatelja, a potom su nabačene u neprohodni snijegom zavijani Grmeč. Sa njima su se nalazile, ili su ih već u planini zatekli, hiljade žena, ljudi i djece koji su ostavljali svoje domove i povlačili se u planinu. Uz natčovječanske napore, brigada je vodila teške i neviđene borbe protiv njemačkih SS jedinica - što je graničilo sa ljudskom izdržljivošću i prijetilo masovnom kolapsu. Bila je to prava Golgota i istinska epopeja. Pravi podvig u NOR-u. Naša 2. brigada, poslije razbijanja neprijateljevih snaga na Trovrhu i Javornjači, prošla je uz nateže napore planinu Grmeč sa 15.000 ljudi, žena i djece i kao feniks izronila u Tuk-Bobiju. U sadejstvu sa 6. brigadom, svi ti ljudi i djeca iz zbjega prevedeni su preko Jelašinovačkog polja i Skucanog Vakufa, i dovedeni u luku spasa, u selo Lipnik. To je najdragocenije što se moglo u ratu postići. Hiljade ljudi, žena i djece iz Podgrmeča spaseno je da ne postradaju u grmečkom bijelim noćima i od neprijateljevih vojnika. Nije bilo malo slučajeva da plemeniti borci te brigade u jednoj ruci nose pušku, a u drugoj, ili čak u ruksacima, ostavljenu i onemoćalu djecu. A i ti borci su bili na kraju svojih ljudskih snaga.

Ma koliko da je do sada pisano o tim borbama još nije kazano sve što se zbivalo tih zimskih dana na Grmeču i Podgrmeču, kakve su sve borbe vođene i njihov značaj za sprečavanje ugrožavanja glavnine naših snaga pod direktnom komandom druga Tita. To su bili dani kada su svi bili heroji: borci i rukovodioci naših brigada - 2, 5. i 6. - i narod koji nije vjerovao neprijatelju, već svojoj vojsci, i sa njom djelio dobro i zlo. Za nepunih petnaest dana, poslije proboja iz Grmeča, Jelašinovaca, Smriječnjaka i Gorinje, teritorija Podgrmeča bila je ponovo slobodna, uključujući i komunikaciju Bosanska Krupa - Sanski Most, sve do Kamengrada.

Izbjegnuta međusobni sukob

JOSIP TVRZ PEPI

Prvi bataljon 2. krajiške brigade nalazio se već nekoliko dana na Sitnici. Vodili smo borbe sa Nijemcima i četnicima, koji su nadirali iz Banja Luke prema Sitnici. Nekada samo pješadija, a nekada i tenkovi i artiljerija. Mi obično noću, prekopamo cestu, a oni bi danju mobilisali te iste seljake koje bismo mi noću povelili sa sobom da nam pomognu u prekopavanju, tražeći od njih da cestu što brže poprave. Pored puta Sitnica - Banja Luka bilo je jedno omanje kamenito brdo sa nekoliko stabala, a tu su na položaju bili samo naši mitraljesci - za više nije bilo mjesta. Ostali borci su bili raspoređeni u šumi.

Manjača je negostoljubiva i divlja planina, ispresijecana stijenama, nekakvim jarcima i grmljem, a vode nigdje. To nam je najteže padalo. U početku smo sa gađenjem gledali u nekakve rupe, iskopane na više mjesta, u kojima bi se skupljala voda. Tu prljavu, dosta crvljivu i žabokrečinstu vodu pila je stoka. Kada je žeđ postala nepodnošljiva, jedan po jedan uzimali smo porcije i grabili tu smrdljivu vodu. Da bismo se zaštitili od svega onoga što je plivalo u njoj, preko porcije bismo stavljali maramicu i tako pili. Ali, ta voda na Manjači imala je toliko neprijatan ukus da je bio pravi podvig napiti se.

Jednog jutra, početkom septembra 1942, naš (prvi) bataljon krenuo je na čišćenje Manjače. Međutim, kako smo krenuli u streljačkom stroju preko stijena, jaraka i gudura, bataljon se nehotice razdvojio. Nakon izvjesnog vremena, dio naše čete je naišao na četnike, koji su bili na jednoj uzvišici. Mi smo silovito navalili na njih i oni su ubrzo počeli da bježe, te su zamakli u šumu. Na tom vrhu, koji je trebalo da zauzmemo jer je dominirao okolinom, vidjeli smo od balvana složenu piramidu. Bila je to najviša tačka Manjače. Samo što smo odahnuli i na tome vrhu zauzeli položaj, u šumi ispod nas nešto je zapucalo. Pucnjava se brzo stišala, ali smo mi, na veliko iznenađenje, ugledali streljački stroj koji se u tišini približavao vrhu na kome smo držali položaj. Ocijenili smo da se četnici ipak nisu mogli tako brzo približiti i ponovo navaliti na nas. Međutim, pošto su bili dosta daleko, nismo mogli razaznati ko je u streljačkom stroju. Odlučili smo da ne pucamo, već da nepoznate pustimo sasvim blizu i da onda pokušamo da odgonetnemo ko su.

Povikali smo: »Ovdje bataljon Ranka Šipke, ko je dolje?

»Prvi bataljon Prve krajiške«, odgovorili su.

A mi opet: »Ko je komandant vašeg bataljona?«

»Rauš, to je Raušev bataljon«.

Laknulo nam je, jer je to bio pravi odgovor. Znali smo da je 1. bataljon 1. krajiške brigade istog dana sa druge strane Manjače takođe krenuo u čišćenje neprijatelja. Oči smo skinuli sa nišana, a ruke sa okidača. To je bio Raušev bataljon, pred koji su naletjeli četnici koje smo mi potjerali sa vrha.

Bila je sreća što smo odlučili da ne pucamo dok sa sigurnošću ne utvrdimo ko je pred nama. Da smo nekim slučajem bili brzopleti - ne bi valjalo. Borci Rauševog bataljona sigurno ne bi odstupili, a ni mi ne bismo napuštali naš položaj. Mogli smo jedni drugima nanijeti ozbiljne gubitke. Ali, srećom do toga nije došlo.

Na Manjači 1942.

STEVO MILANKOVIĆ

Oktobra 1942. preko Donjeg i Gornjeg Ratkova, više Banja Luke, izvršili smo iznenadni napad na selo Sitnicu, u kojoj se nalazilo preko 130 četnika, koji su glavom bez obzira pobjegli u pravcu Banja Luke.

Tu smo zaplenili nešto ratne opreme i drugog materijala.

Posle smo zaposeli položaje kraj puta, koji vodi preko naših položaja i sela Sitnice u pravcu Banja Luke.

Odmah, prvog dana, pre podne, od Banja Luke intervenisao je neprijatelj sa nekoliko tenkova i kamiona, punih vojske. Došlo je do žestoke borbe kod sela Bunareva, gde smo zaustavili neprijateljski streljački stroj i motorizovanu kolonu. U ovoj borbi smo ubili nekoliko neprijateljskih vojnika, a nekoliko ranili i uništili nekoliko motornih vozila. Sa ostatkom vojske i motorizacije, neprijatelj se povukao u pravcu Banja Luke.

Drugog dana, Nemci su ponovo krenuli od Banja Luke kroz Sitnicu, ali sada sa jednom većom tenkovskom kolonom. Levo i desno od njihovih tenkova, nastupao je streljački stroj, a za njima išli su u streljačkom stroju četnici.

Pred početak borbe, bili smo izloženi bombardovanju aviona, koji su zasipali naše položaje sitnim bombama jako ubitačnog dejstva. Čim su avioni otišli po druge tovare bombi, borcima je naredeno da hitno, svaki za sebe, napravi od kamena kružnu zaštitu, da u taj rov legne na leđa i kada avioni ponovo dođu da nas bombarduju, na ugovoreni znak, da otvaramo brzu paljbu na njih iz svih vrsta oružja. Kroz kratko vreme, avioni su se ponovo pojavili. Na ugovoreni znak otvorili smo na avione plotunsku vatru iz svih pušaka i puškomitraljeza, pa smo tako pogodili jedan bombarder, koji se prvo zaljuljao, a potom pao u neku zob, uz veliki bljesak vatre i jaku eksploziju.

Posle nekoliko sati, iznad naših položaja naišao je neki manji izviđački avion, koji smo na isti način - iz ležećeg položaja - plotunskom vatrom uspeli da oborimo. Taj avion se srušio u područje neprijateljskih položaja.

Za vreme ovih bombardovanja, bilo je nekoliko poginulih i ranjenih boraca.

Protivtenkovski top je uništio nekoliko neprijateljskih oklopnih vozila.

Međutim, i pored svega toga, neprijateljske snage su bile vrlo jake. Zbog toga su se, pod velikim pritiskom neprijatelja, naše jedinice morale povući na nove položaje.

Kako sam postao sekretar aktiva SKOJ-a u četi

JOSIP TVRZ PEPI

U 1. četi 1. bataljona često smo držali skojevske sastanke, na kojima smo razgovarali o izvršavanju zadataka, o drugarstvu, disciplini i sličnom. Takođe bismo, gotovo uvijek - kako smo tada govorili - prorađivali i poneki materijal. Obično su to bili članci iz političkih brošura ili iz naših partizanskih novina.

Naš tadašnji četni sekretar Vukan Trivić, koji je bio veoma hrabar borac i dobar drug, veoma omiljen među borcima, čitao bi neki članak. Međutim, on nije bio vješt čitanju, tako da je bilo dosta teško pratiti sadržaj. Dok je on polako sricao pasus po pasus, mi borci bismo se javljali tražeći neko objašnjenje ili tumačeći kako smo to mi shvatali. Javio sam se i ja nekoliko puta sa nekom primjedbom i obrazloženjem. Jednom borcu se dopalo kako sam ja neke stvari objasnio, pa se u toku prorađivanja materijala javio: »Druže Pepi, znaš li čitati?«. Kad sam mu odgovorio da znam, on se odmah obratio Vukanu: »Hajde, Vukane, daj drugu da malo čita«. Sekretar Vukan je drage volje pristao, pa sam ja nastavio da čitam i tumačim taj članak, koliko sam umio i znao.

Na kraju sastanka, isti drug se ponovo javio za riječ s prijedlogom: »Predlažem da nam umjesto Vukana Pepi bude sekretar SKOJ-a, jer bolje umije da čita i objašnjava«. Svi su se smjesta složili. A složio se i Vukan, kome je teret pao sa srca, jer čitanju zaista nije bio dovoljno vičan.

Godinu dana sa Drugom brigadom

DRAGOSLAV MUTAPOVIĆ

U 2. krajišku narodnooslobodilačku udarnu brigadu došao sam 22. ili 23. septembra 1942. za zamenika komesara brigade, tj. partijskog rukovodioca, dan-dva pre prvog oslobođenja Jajca. Brigada je bila razmeštena na prostoriji sela Šehovci i Magaljdo. Kamionom je stigao i Radenko Bročić. Iako je bila formirana pre više od mesec dana, brigada je bila iskusna vojna jedinica, jer su se njeni borci do tada već kalili u borbama 1. i 2. krajiškog odreda.

Štab smo zatekli u sledećem sastavu: komandant brigade bio je Ratko Martinović, politički komesar - Niko Jurinčić, a zamenik komandanta - Djurin Predojević. Prilikom formiranja brigade zamenik političkog komesara bio je Dušan Misirača, koji je ubrzo otišao na novu dužnost, a na njegovo mesto došao sam ja. U politodjelu brigade bili su: Pero Radović, stari komunista - Crnogorac, kao rukovodilac politodjela, i Miro Dragišić, radnik, koji je došao iz Kraljevačkog bataljona 1. proletherske brigade. U politodjel ušao je i Radenko Bročić za rad po pitanju omladine.

Rukovodstva štabova bataljona činili su ljudi sa terena, studenti, radnici i seljaci. Istoga sastava bila su i rukovodstva četa.

U napad na Jajce krenuli smo predveče, mislim 24. septembra 1942. godine. Grad su napadale 1. i 2. krajiška brigada, 2. i 4. proletherska brigada i bataljon »Pelagić« iz 3. krajiškog partizanskog odreda. Druga krajiška brigada napadala je sa severozapada, iz pravca Banjaluke, sa levim krilom oslonjenim na reku Vrbas. Ostale snage su bile raspoređene za napad sa drugih pravaca, i čitav grad je bio u okruženju. Borbe su se vodile celu noć, a sutradan je grad bio oslobođen. Neprijatelj je pretrpeo velike gubitke - bilo je mnogo mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Pao je i veliki plen u naoružanju i municiji. Naš sanitet smestili smo u dom zdravlja, i on se trudio da brigadu snabde sa što više lekova i sanitetskog materijala. Pri sanitetu bio je i deo štaba i politodjela.

Brigada je potom dobila naređenje da svoja dejstva usmeri prema Komaru i Travniku. Nastupala je u tri kolone: prema Komaru (3. bataljon), ka Dalju (1. bataljon) i, preko Pionira i Gostilja, ka Dželilovcu (2. bataljon). Slede borbe kod Oboraca, Komara, Radalja, Turbeta, Karaule, Gostilja, Grdova i početak neprijateljske ofanzive »Jajce«. U međuvremenu, zarobili smo jednu neprijateljsku komoru, koja je bila zalutala u našu kolonu, i tom prilikom dobio sam od Krajišnika dobrog jahaćeg konja.

Zbog izvlačenja brigade ispod udara neprijatelja usledio je pokret prema Podgrmeču. U Jajce smo stigli 3. oktobra, a u Lušci-Palanku, preko sela Sedinac i Gornjeg Budelja i Sanice - 8. oktobra 1942. oko 19 časova. Štab brigade smestio se u Lušci-Palanci. Pošto je sa toga terena bila regrutovana većina boraca naše brigade, to je značilo mnogo za oporavak boraca. Narod je nesebično pomagao brigadi i donosio hranu u izobilju.

Na terenu Podgrmeča zadržali smo se sve do napada na Bihać početkom novembra. Za to vreme izvedeni su napadi na neprijateljska uporišta u Staroj Rijeci, Starom Majdanu i Kozinu (između 23. i 24. oktobra), pri čemu su uništene instalacije žičane železnice.

Naša brigada je napadala na Bihać putem Bosanski Petrovac - Bihać i Bosanska Krupa - Bihać, sa severoistoka, desnom obalom Une. I taj napad smo započeli predveče, a već u toku noći brigada je očistila celu desnu stranu grada do Une. Štab brigade smo smestili u jednu kuću na sprat, nedaleko od mosta. Bili smo neoprezni, i držali u sobama upaljena svetla. Ustaše su nas primetile i sa druge strane reke gađale artiljerijom. Jedna granata je pogodila zgradu i, na našu sreću, udarila u sastavak zidova između prozora, tako da nije probila unutra. Napustili smo te prostorije.

Bihać je oslobođen 4. novembra 1942. godine. Usledilo je gonjenje neprijatelja dolinom Une i oslobođenje Bosanske Krupe (5. novembra) i Otoke (6. novembra). Brigada je 9. novembra ušla u sastav novoformirane 4. krajiške divizije 1. bosanskog korpusa. U sastavu divizije učestvuje noću između 17. i 18. novembra u razbijanju neprijateljeve utvrđene linije »Jugozapad« na delu između Ljubije i Bosanskog Novog. Noću između 26. i 27. novembra, sa 1. i 5. krajiškom brigadom, napada na Bosanski Novi.

Za to vreme, 26. i 27. novembra, u Bihaću je održano Prvo zasедanje AVNOJ-a, a od 27. do 29. novembra održan je i Prvi kongres Antifašističke omladine Jugoslavije. Radenko Bročić je predvodio omladince koji su na Kongresu predstavljali omladinu 2. krajiške brigade.

Sredinom decembra brigada je, sa drugim našim snagama, izvela napad na Sanski Most, ali grad nije zauzet. U Jasenicama je 7. januara 1943. izvršena smotra 4. krajiške divizije. I sada su mi u svezem sećanju postrojene brigade i govor druga Tita. Naročito se sećam ručka, koji smo imali sa drugom Titom u prostorijama osnovne škole. Nisam imao kuraži, mada je u meni kiptalo, da u ime nas dvojice iz brigade i ostalih Srbijanaca koji su boravili među Krajišnicima poručim po Titu u Srbiju da smo među Krajišnicima i u Krajini kao među svojim, u selima Srbije - kod kuće.

Poslije te smotre, naša brigada, sa 5. kozaračkom brigadom, po naređenju štaba 4. divizije, izvela je pokret od Grmeča ka putu Banjaluka - Bosanska Gradiška. Sanu smo prešli između 12. i 13. januara 1943, između Prijedora i Bosanskog Novog, i napali neprijateljske posade u Dragošnji, Brežičanima i na Martin-Brdu. U toku marša preko Kozare u početku smo prolazili kroz sela, a narod je izlazio pred vojsku da je pozdravi i počasti. Dalje, kroz Kozaru, bilo je sve manje naroda, a sve više spaljenih kuća i sela. Tek u Podgradacima imali smo prvi susret

sa narodom, odnosno sa ženama, jer muškaraca nije bilo. Većina je bila u vojnim jedinicama, u brigadama i odredima; mnogo ih je izginulo u ranijim borbama, a mnogi su bili i oterani u logore - u Gradišku i Jasenovac - posle kozaračke ofanzive.

Borci su osetili svu toplinu i ljubav naroda ovoga kraja, kako prema sebi, tako i prema narodnooslobodilačkoj borbi.

Brigada je na komunikaciji Banjaluka - Bosanska Gradiška likvidirala nekoliko neprijateljskih posada i uporišta, ili ih je držala u opsadi.

Na tome terenu se nismo dugo zadržali. Pošto je započela četvrta neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju Bosanske krajine, stiglo nam je naređenje da se hitno vratimo natrag, prema Bihaću i Podgrmeću, radi odbrane slobodne teritorije.

Kada je brigada stigla u Podgrmeć, u Srpske Jasenice, neprijatelj je već bio zauzeo Bihać, a delovi njegovih jedinica su prodirali u pravcu Bosanskog Petrovca. Brigada je, sa 5. kozaračkom brigadom, vodila borbe oko Benakovca, a kasnije i u samom Grmeću, štiteći bolnice, magazine i zbegove naroda - uglavnom žene i decu.

Borbe oko Benakovca, a i kasnije u Grmeću, bile su oštre, sa jakim učešćem neprijateljeve avijacije. Bombardovali su ne samo naše položaje već i pozadinu, barake i zbegove naroda. U sećanju mi je naročito ostalo jedno bombardovanje. Bili smo u barakama kada su naišli neprijateljski avioni »štuke«. Sklonili smo se u vrtaču, neposredno pored barake. Ona je bila obrasla jelama. Jedna bomba je pala direktno u vrtaču, ali, na našu sreću, nije eksplodirala.

Nekoliko dana vođene su borbe u samom Grmeću. Sneg i hladnoća, bez hrane, bez vode i bez sna, prouzrokovali su razne halucinacije kod boraca. Ispadali su iz stroja, međusobno se čak i ubijali, misleći da ubijaju neprijatelja. I sam sam zapao u neko bunilo.

Krećući se kroz šumu i sneg priviđale su mi se veleepne građevine. Posle rata sam putovao po svetlu, ali lepe građevine nisam nigde video kao tada u bunilu u Grmeću. Pri manevrisanju kroz Grmeć, sa namerom da izađemo iz njega, sa njegove zapadne na istočnu stranu, primetili smo, posle možda dva-tri sata, da se krećemo u krug. To smo zaključili prema jednom nagorelom panju. Komandant je u bunilu komandovao: »Brigada mirno, brigada nalevo krug«.

Ne sećam se koliko smo dana proveli u Grmeću. Jedne večeri izbili smo na neku bačiju, gde smo se kratko odmorili. Posle kraćeg odmora, sa jednim bataljonom, krenuli smo da izađemo iz šume i dođemo do sela. U koloni sam bio zaspao i izišao iz nje. Celu noć sam se kretao po šumi, sanjajući da obilazim bataljone; stalno mi je bilo hladno. Pred svanuće došao sam svesti i video da sam sam u šumi i bez puške.

Ispitujući šumu i okolinu, čuo sam škripu koraka po snegu u neposrednoj blizini. Nisam video čoveka. Glasno sam, ne pojavljujući se, zapitao: »Ima li tu u blizini kakvo selo«, a on mi je odgovorio: »Kakvo selo«, i potom se izgubio. Spustio sam se i izišao na prtinu, kojom je sinoć prošao naš bataljon. Oprezno sam krenuo u pravcu bačije i pro našao delove brigade, koji su se spremali za dalji pokret.

Bataljon, sa kojim sam krenuo, nije izišao u selo. Pred samim selom borci su bili ubili vodiča - pred njegovim selom Tuk-Bobijom -

smatrajući da ih je pogrešno vodio. Zatim je bataljon krenuo u drugom pravcu. Sukobio se sa nekim delovima 6. krajiške brigade. Vodič je bio Stevo Karakaš, rodom iz toga kraja. Dobro je poznao šumu, a u svoje bataljonu bio je zamenik komandira čete ili komandira voda.

Krećući se istom prtinom i razgledajući okolo, primetio sam ugaženi sneg pored puta i na jednoj jeli pronašao svoju okačenu pušku. Jasno su se pokazivali tragovi moga noćasnijeg »obilaznja bataljona«. Izašli smo u Tuk-Bobiju.

Posledice borbe i bavljenja u Grmeču veoma jako su se odrazile na borce. Bili su iscrpljeni, a mnogi i promrzli. Preduzete su hitne mere da se brigada ponovo osposobi za borbu.

Drugog ili trećeg dana izjutra prešli smo put Sanski Most - Lušci-Palanka, i kratko se zadržali u selu Hadrovcima. Sanitet je učinio sve što je trebalo najhitnije da se uradi - previjanje boraca od rana i promrzlina. Štab brigade se bio smestio u kuću jednog Amerikanca, odnosno nekog našeg povratnika iz Amerike.

Brigadu je trebalo istovremeno osloboditi od ranjenih, bolesnih, iscrpljenih i promrzlih boraca. Prešli smo Sanu i u selu Marini ostavili u već pripremljene baze sve promrzle, bolesne i ranjene borce. Zatim se brigada ponovo vratila u Podgrmeč.

Preuzimali smo manje, ali uspešne akcije i postavljali zasede na putu Bosanski Novi - Bosanska Krupa, Bosanska Krupa - Bihać, a i na putu Bihać - Bosanski Petrovac i Bosanski Petrovac - Ključ. Na putu Bosanski Petrovac - Ključ jedan od naših bataljona, u zasedi, sačekao je jednu neprijateljsku kolonu i zarobio dobar plen - razne namirnice, spremljene za nemačke jedinice, za uskršnje praznike.

Početkom aprila, brigada je iz 4. krajiške divizije ušla u sastav 5. krajiške divizije.

Poslednji sastanak divizijskog komiteta 4. divizije održali smo 23. marta 1943. u Majkića-Japri. Ostao mi je duboko u sećanju, jer, dok smo se noću odmarali, posle završenog sastanka, u bunilu, od pegavog tifusa, izvršio je samoubistvo politički komesar divizije Milenko Kušić.

Sastanku divizijskog komiteta nije prisustvovao. Za vreme pauze za ručak posetili smo ga i razgovarali sa njim. Ležao je u kući udaljenoj oko pedesetak metara od kuće u kojoj smo držali sastanak komiteta. Nismo mogli očekivati takav njegov kraj. Naprotiv, verovali smo da će se brzo oporaviti i vratiti u svoj stroj.

U 5. diviziji, 18. aprila, održan je sastanak divizijskog komiteta. Pored ostalih pitanja, razmatrano je i pitanje pripreme brigade za pokret i sve što je u vezi sa njim. Tada smo pevali: »Petokraka zvezda sija, gura Peta divizija«. Prvi pokret brigada je izvela od Ribnika, a usled jakih neprijateljevih snaga, koji se suprotstavio brigadi, vratili smo se ponovo u Podgrmeč.

Ubrzo potom, brigada je napravila pokret prema Drvaru. Bili smo u Boboljuskama i Martin-Brodu, prošli smo kroz Kulen-Vakuf, obišli Bosanski Petrovac, preko Bjelaja i Medenog Polja, i vratili se ka Grmeču. U sećanju su mi ostali lepi pejzaži Martin-Broda i Kulen-Vakufa. Opeklo nas je Medeno Polje. O njemu smo više puta i na više mesta diskutovali.

U Podgrmeč se više nismo vraćali. Kretali smo se i bavili oko puta Bosanski Petrovac - Ključ. U daljem pokretu obišli smo planinske masive i, preko sela Rora, došli u okolinu Drvara. Boravili smo na terenu između Drvara i Bosanskog Grahova. Zadržavali smo se u selu Tičevu, i tu vodili borbe sa četnicima popa Đujića.

Poslednje pripreme pred marš za centralnu Bosnu brigada je imala u Novom Selu i Blagaju.

Za vreme tih manevrisanja, zatim borbi i marševa pre prelaska u centralnu Bosnu trebalo je savladati nekoliko krupnijih problema. Prvo, trebalo je pripremiti borce za napuštanje svoga terena. Imali smo posla i sa neznatnim brojem dezertera. Drugo, epidemija pegavog tifusa bila je dostigla velike razmere. Brigada je bila gotovo prepovoljena. Najteže bolesnike i ranjenike razmestili smo po pozadinskim bolnicama. Sa sobom smo vodili lake bolesnike i ranjenike iz sastava komadnog kadra i najlakše bolesnike i ranjene brigade. Trebalo je, na kraju, pripremiti borce i za pravilno držanje u pokretu.

Vrbas smo prešli između Jajca i donjeg Vakufa, kod sela Draganovac, između 12. i 13. maja 1943. godine, kao i put Jajce - Travnik. Prvi odmor brigada je imala u Korićanima.

U zabeleškama od 15. maja 1943. vidi se stanje brigade. Ukupno, sa bolnicom, imala je 729 boraca, dok je 285 boraca ostlao u raznim bolnicama pre prelaska Vrbasa. Od toga broja, članova KPJ, kandidata za KPJ i skojevaca bilo je 431. Po bataljonima stanje je bilo sledeće: u 1. bataljonu od 80 članova KP - prisutno je 47; u 2. bataljonu od 108 članova KP - 55; u 3. bataljonu od 88 članova KP - 55, i u 4. bataljonu od 49 članova KP - 31 član. Od kandidata za članove KP od 82 prisutno je bilo 51, a od 248 skojevaca - 162. Pegavac je bio teži brigadi nego sve neprijateljske ofanzive i sve borbe koje je do tada vodila. Bila je veoma oslabljena, ali su, na osnovu ovih podataka, u brigadi radile veoma brojne organizovane snage.

U periodu od februara do maja 1943. u brigadi su izvedene velike kadrovske promene. U februaru je iz nje otišao komandant Ratko Martinović, a zamenio ga je - iako još bolestan od pegavca - Đurin Predojević. U toku pokreta za centralnu Bosnu iz brigade je otišao i Niko Jurinčić, politički komesar brigade, a na njegovo mesto postavljen je Dragoslav Mutapović. Za zamenika političkog komesara brigade došao je Munib Maglajić. U brigadu se nije vratio ni Pero Radović, rukovodilac Politodjela. Ranije, sa Ratkom, brigadu je napustio i Miro Dragišić, član Politodjela. Dvadeset osmog aprila 1943. preminuo je referent saniteta drug Morie Levi, a prilikom prelaska Vrbasa razbolela se od pegavca i upravnica brigadne bolnice Nada Božić. Te promene u štabu brigade uslovile su i određene promene u bataljonima. Sa strane, u Politodjel, došla je i Dina Vrbica.

Brigada nije uspjela između 26. i 27. maja 1943. da pređe Bosnu i da se prebaci u istočnu Bosnu. Pred pokret, u toku pokreta i pri pokušajima da se pređe reka pratile su nas veoma jake kiše. Bosna je bila nabujala i nije se mogla preći, a neprijatelj - s obzirom da je pratio naše kretanje - zaposeo je sve prelaze sa veoma jakim snagama. Dobi-

jeno je naređenje da ostanemo u centralnoj Bosni i da je čistimo od neprijatelja - Nemaca, ustaša, domobrana i četnika.

Na povratku sa reke Bosne, pokraj rečice Blatnice, 29. maja 1943, u jednoj zasedi neprijatelja, od minobacačke vatre poginuli su Munib Maglajić, Dina Vrbica i pratilac Vojinović. Đurin je bio teško ranjen - ostao je bez ruke. Nastale su nove izmene u štabu brigade. Za komandanta brigade postavljen je Dragutin Stanić, a za zamenika političkog komesara brigade Milosav Milosavljević. Mislim da su obojica došli iz 1. krajiške brigade.

Brigada je vodila borbe oko Teslića, Tešnja, Kotor-Varoši, Dervente. Sa drugim snagama, oslobodila je Prnjavor. U međuvremenu, popunjavana je novim borcima, a počeli su da se vraćaju izlečeni ranjenici, kao i tifusari. Tako je brigada ponovo rasla.

U centralnoj Bosni brigada prelazi u 12. diviziju, koja je kasnije preimenovana u 11. krajišku diviziju. U njenom sastavu, 10. septembra 1943, sa štabom 1. bosanskog korpusa, prelazi u istočnu Bosnu.

Brigadu sam napustio krajem avgusta i otišao na dužnost rukovodioca Politodjela 1. proleterske brigade. Za političkog komesara brigade došao je Idriz Čejvan.

Iz sačuvanih zabeležaka vidi se, kako je i šta radila Partija u brigadi; da su održavane dve vrste sastanaka - radni (praktični) i teoretski. Cilj svih tih sastanaka bio je da se podigne politička i vojna sposobnost brigade.

U tom periodu najčešće su držani sastanci na kojima su pretresana pitanja vezana za pokret i spremanje brigade za pokret: skupljanje boraca koji su se oporavili od bolesti i ranjavanja iz bolnica i kuća, pojave dezerterstva i držanje boraca u pokretu itd.

Druga grupa pitanja bila je vezana za greške u borbama, gubitke na Medenom Polju, propuste u borbama protiv četnika popa Đujića, odnosno prema narodnoj imovini, i drugo.

Treća grupa pitanja odnosila se na stanje, prvenstveno u 4. bataljonu, odnose u štabu bataljona, odnose između štaba bataljona i komandi četa.

Sastanci su se održavali redovno. Posle sastanaka civilizijskog komiteta ili sastanaka štapske partijske jedinice najčešće su sledili sastanci jedinica u štabovima bataljona, sastanci sa štabovima bataljona, bataljonske konferencije, konferencije sa štabovima bataljona, sa političkim komesarima bataljona, sa partijskim biroima bataljona, sa komandama četa i partijskim jedinicama u četama.

Cilj nam je oslobođenje Jajca

PETAR DIVJAK

Stupio sam u 3. četu, 1. bataljona 2. krajiške brigade samo nešto više od mjesec dana prije događaja o kome ću pričati. Kao siromašno seljačko dijete, u stvari najamnik, veoma malo sam znao o Narodnooslobodilačkoj vojsci, narodnooslobodilačkom pokretu, ulozi Komunističke partije i SKOJ-a. U mom kraju vlast su imali četnici. Zato je razumljivo što sam prvih dana po stupanju u partizane sa velikom pažnjom pratio sve što se dešava oko mene i prosto upijao sva zbivanja i usvajao ponašanje starih boraca. Slučajno sam upao među Kozarčane, u četu poznatog junaka Dušana Egića, među hrabre borce - sve bolji od boljega. Najviše me iznenadila priprema boraca za borbu. Čim se nagovijesti akcija, a one su izvođene uglavnom noću, borci bi zaigrali kozaračko kolo i pjevali o borbi, Titu, Partiji i svom kraju. Svaki otpjevani stih imao je duboki smisao, najčešće mobilizatorski, kao onaj »nas tri brata sva tri ratujemo, ne plač majko ako poginemo«, ali je bilo i malo komičnih i tužnih kao i »Glavo moja gdje ćeš poginuti, kapo moja kom ćeš pripadnuti«. (U teškoj nemaštini, kapa i drugi dijelovi sačuvane odjeće često nisu zakopavani sa poginulim, već su davani onima kojima su nedostajali).

Tako se igralo i pjevalo i pred napad na Jajce, uveče 24. septembra 1942. godine. Igralo se razdragano, pjevalo i veselilo kao da se ide na svadbu, a ne u tešku borbu.

Kolo je prekinuo komandir Egić. Postrojio je četu i saopštio zadatak. Zatim je pred četu stao naš politički komesar Lazo Lazić. Držao nam je politički govor. Pušio je lulicu i, dok je govorio, svaki čas je premještao iz jedne u drugu ruku, ili je premještao težinu tijela sa jedne noge na drugu. Sve je govorio iz glave - nije se služio ni pribilješcima. Govorio je razumljivo i duhovito o važnosti zadataka, o potrebi da se ozbiljno shvati i izvrši, ističući našu hrabrost i borbenost, o pravilnom držanju prema narodu i mnogo čemu drugom. Sve su to bile, u stvari, pouke nama, borcima. Lazo je bio stariji od nas mladića. Znao je raditi sa ljudima i svakom ljudski prići, zbog čega smo ga voljeli. Kad je govorio uzrečica mu je bila »slušajte vi mene«, a govor je obično završavao rečenicom »to nas uči naša partija i naš vrhovni komandant drug Tito«. Istina, mi borci tada nismo znali ko je član Partije ili SKOJ-a, ali smo osjećali snagu Komunističke partije u svim situacijama.

Napad smo otpočeli negdje oko 22.00 časa. Meni je to bio prvi napad na grad. Poslije kraćeg puškaranja, komandir Egić je naredio juriš.

Vaso Popović, desetar moje desetine, skočio je prvi kao strijela, a mi za njim. Sjećam se Steve Sanadera, Rade Komlenovića Prznice, Pere Goronje, malog Jovice i svi smo kao jedan trčali za desetarom. Zadihani, izbili smo pred jedan bunker, iz kojeg je tukao puškomitraljez. Bio sam blizu i učinilo mi se da mu mogu prići. Rekao sam desetaru da oni tuku po bunkeru i da me slučajno ne ubiju naši. Privukao sam se i uhvatio za cijev mitraljeza i povukao je k sebi. Bila je toliko vruća da sam jedva izdržao. Ali, je još manje izdržao mitraljezac. Cim je osjetio da neko vuče mitraljez ostavio ga je, i cijela se posada sručila niz strminu u grad. Bio je to vjerovatno prvi osvojeni bunker u toj borbi.

Krenuli smo niz strminu prema gradu, kroz nekakav šljivik. Neki od nas su imali opanke-oputnjake, koji su se na travi vraški klizali, kao da smo na skijama. Hvatali smo se za grane i osjećali zrele šljive i u rukama i pod nogama, ali niko nijednu nije pojeo ni tu, u noći, kad niko nije gledao. Toliko nam je komesar Lazo bio utuvio u glavu da ne diramo tuđe.

Neprijatelja smo satjerali u tvrđavu. Ogromne zidine bile su nam gotovo nepremostiva prepreka. Prvi put smo vidjeli i reflektore. Zaslepljivali su nam oči, a nismo znali šta je to. Mislili smo da su bacači plamena, za koje smo čuli. »Pogađaju, ali ne ubijaju«, komentarisali smo među sobom.

Izjutra smo se našli pred zidinama, pored neke crkve i groblja. Tu je prolazio put za Banjaluku. Naišao je neki crni auto, sličan današnjem kombiju, i iz njega su nas tukli mitraljezi. Zaklonio sam se za neki veći spomenik i pucao. »To je blindirani auto, ne idite blizu« - vikao je vodnik Gojko Milojica. »Zahvali tome, što je umro, inače bi ti bio bogin« - u šali mi dobacuje Stevo Sanadar, misleći na spomenik iza kog sam se našao.

Pošto smo uhvatili zaklone, desetar Veso je komandovao: »Po blindiranom autu, brzo paljba«. Bačeno je i nekoliko bombi. Blinda je pobjegla i nije se više pojavljivala.

Bježeći unutar tvrđave, neprijatelj je sam sebi učinio medvjedu uslugu. Na malom otvorenom prostoru unutar tvrđave našao se veliki broj vojnika i izbjeglih ustaških porodica. Kada su stupili u dejstvo naši minobacači i topovi, neprijatelj je bio prisiljen da bježi iz tvrđave van, kud bilo. Primijetili smo da bježe na desnu obalu Vrbasa, i to je bio kraj organizovanog otpora u Jajcu. Osuli smo po njima žestoku vatru. Dio neprijateljevih vojnika je pobjegao, ali je veći broj izginuo ili bio ranjen ili zarobljen.

Minobacački vod u borbama za Jajce i na prostoru Travnika

BOŽO BUNDŽA

Dana, 20. septembra 1942. izvođene su pripreme za napad na neprijateljev garnizon u Jajcu. Komandir prateće čete Mile Ševo pozvao me je i rekao da treba da idem na izviđanje sa rukovodiocima brigade. Kada smo došli u jednu kotu sjeverozapadno od Jajca, udaljenu od grada oko 1.200 metara postavljen mi je zadatak da ocjenim odakle bi bilo najpogodnije gađati pojedine neprijateljeve otporne tačke u gradu. Odlučio sam da minobacače postavim baš na tu kotu što je i prihvaćeno. Po završetku izviđanja, vratio sam se u prateću četvu. Od komandira čete dobio sam naređenje da dva minobacačka odjeljenja uputim u sastav 4. proleterske crnogorske brigade. Dogovorilo sam se sa delegatom Markom Mihaljevićem da on sa njima ide u 4. crnogorsku brigadu, a ja da ostanem u sastavu 2. krajiške. U toku dana izašli smo sa svojim odjeljenjima na vatrene položaje, postavili minobacače i uzeli elemente za gađanje.

Napad je počeo 20. septembra 1942. u 21 čas, jakom vatrom naših snaga sa svih strana. Na desnoj obali Vrbasa, pod borikom, sa našeg položaja gađali smo neprijateljev reflektor koji je obasjavao neke naše položaje. Prilikom njegovog osvjetljivanja mi smo brzo cijenili odstojanje i uzimali elemente. Prva granata je malo podbacila, ali je pravac bio odličan. Zatim smo popravili daljinu i opalili drugu granatu, kojom smo ga uništili.

Sjutradan (21. septembra) nastavljene su žestoke borbe. Dan je odmicao, a mi ništa nismo dobijali za jelo. Kako se u našoj neposrednoj blizini nalazilo jedno selo u kome je dobro rodilo voće, upitao sam Ratka Ćurguza da li bi otišao da nam donese šljiva. Pristao je i odmah krenuo. Budno smo ga pratili. Kada je ulazio u selo primijetila su ga četvorica ustaša iz tog sela i htela da ga uhvate živa. Ratko je počeo da bježi. Vidjevši da se nalazi u opasnosti, na brzinu sam uputio sa jedne i druge strane ustaša po nekoliko boraca i viknuo Ratku da legne. Unakrsnom vatrom ubili smo svu četvoricu.

Sjutradan, poslije podne, dobio sam obavještenje da su naše jedinice likvidirale sva uporišta u gradu, sem tvrđave, sa koje je neprijatelj još davao otpor. Ocijenili smo odstojanje do tvrđave i počeli da gađamo iz dva minobacača. Pogoci su bili odlični. Tada smo obaviješteni da je i tvrđava zauzeta. Nismo napuštali položaj bez naređenja. Pošto se po-

čelo smrkavati, odredio sam nekoliko boraca u obezbjeđenje da nas ne bi iznenadile razbijene grupe neprijatelja koje su lutale po okolini. Nije dugo potrajalo kad je dotrčao Ilija Veselinović i rekao da ide neko odozdo, puteljkom. Na brzinu sam rasporedio nekoliko boraca sa desne i leve strane staze, a ja sam sa puškomitraljezom legao uz samu stazu. Nailazila je grupa neprijateljevih vojnika. Pustili smo ih na udaljenost oko deset metara ispred sebe, sa uzvikom da se predaju i da su opkoljeni. Na moj poziv oni su pristali, i ja sam naredio Mirku Bundži i Nikici Mrđi da izađu pred njih da ih razoružaju i sprovode u neposrednu blizinu našeg položaja.

U međuvremenu, došla su dva kurira sa naređenjem da krenemo sa njima. Našao sam se u nezgodnom položaju. Sem našeg naoružanja i municije, bilo je tu deset puškomitraljeza, municije i drugog naoružanja zaplijenjenog od domobrana. Izvadili smo sve zatvarače iz oružja i oduzete, ručne bombe stavili u naše rančeve, a oružje bez zatvarača i municiju dali smo domobranima da nose do grada. U našoj koloni bilo je oko 40 domobrana, koje smo po dolasku u grad predali kuririma za štab 2. krajiške brigade.

Svi su nam u gradu čestitali na dobro obavljenom zadatku i pozvali na tvrđavu da vidimo šta smo uradili. Bio sam ponosan na svoj minobacački vod i na sve njegove borce. Uspjehu je doprinio predani rad sa borcima delegata voda Marka Mihaljevića, zatim komandira odjeljenja, nišandžija, pomoćnika i konjovodca. Od boraca, kao primjer, uvijek su se isticali: Nikica Mrda, Mirko Bundža, Branko Crnomarković, Ilija Veselinović, Drago Ćurguz, i drugi. Pošto sam mnogo volio komandira 1. čete 2. bataljona Veljkinu Miljevića, sve zarobljene puškomitraljeze predao sam u njegovu četu.

Poslije nekoliko dana odmora brigada je krenula u pravcu Travnička, Kamara i Turbeta, sa zadatkom da napadne neprijateljeve postaje na toj prostoriji. Pošto napad nije uspio u potpunosti, naše jedinice su se povukle na polazne položaje. Sa minobacačkim vodom nalazio sam se između 1. i 3. bataljona. U toku dana neprijatelj je napao naše jedinice, a ja sam imao najbližu vezu sa 3. bataljonom. Na jednoj čistini uhvatili smo neprijateljevu glavninu i unakrsnu mitraljesku vatru i primorali ga da bježi u obližnje uvalice. Zatim smo iz minobacača tukli neprijatelja po tim udolinama.

Dok smo vodili borbu, 3. bataljon se povukao, a da nas nije obavijestio. Slao sam borce da uspostave vezu sa bataljonom, a oni su me obavijestili da bataljona nema na položaju na kome se nalazio. Pošto sam vidio da smo u opasnosti, naredio sam povlačenje. Pošli smo putem kroz neku šumu, zvanu Karaulska gora. Išao sam na čelu kolone, zajedno sa komandrom čete Kostom Banjcem. Odjednom smo primijetili da nam u susret ide kolona njemačkih vojnika. Naredio sam da skrenemo udesno, niz neku strminu, sva je sreća da nas neprijatelj nije

primijetio dok nismo daleko odmakli. Kada su nas primijetili otvorili su vatru, ali nas je poslužila sreća - niko nije bio ranjen.

Žurili smo da što prije i što dalje odmaknemo od neprijatelja, pa smo uzeli u jednom selu dva vodiča koji su poznavali taj teren. Sa njima sam na čelu kolone uputio i tri borca. Idući tako naišli smo na štab 1. bataljona. Kad sam se javio komandantu Ranku Šipki, rekao mi je da su mislili da smo svi izginuli ili zarobljeni. Zamolio sam ga da mi da borca koji zna gdje se nalazi prateća četa, a onu dvojicu vodiča, koji su nas doveli, vratio njihovim kućama.

Po dolasku u sastav čete prvi je pred nas izišao komandir Mile Ševo, i rekao: »Drugovi dragi, ja sam mislio, a i ostali borci, da ste svi izginuli ili zarobljeni«. Zatim sam mu ukratko opisao događaje.

Strah od »blinde« u Jajcu

ILJA BUKARICA

Pripreme za napad na Jajce bile su veoma dobre: odmor i taktičke vježbe u selu Šehovci, političke pripreme u četi, sastanci partijskih ćelija i aktiva SKOJ-a. Kada smo bili postrojani, komandir čete Veljko Miljević objasnio nam je zadatak čete, dodajući: da na juriš idemo složno i da svi vičemo - uraaa... ; da pratimo zvuk njebove pištaljke, jer će on biti sa onima koji najbrže i najdublje prodiru (nekoliko puta je dunuo u pištaljku da bi joj upamtili zvuk, iako smo ga mi već poznavali, jer se mnogo razlikovao od ostalih); i da se, ako negdje bude brisani prostor ili utvrđeni neprijatelj, ne gine uzalud, već da se sačeka dok on dođe i vidi kako se može i kuda naprijed.

Četa je u grad upala brzo i energično, a prvi zarobljenici pali su nam u ruke na samom ulazu u grad.

Reflektor neprijatelja obasjavao je teren na prilazima i spoljnim proređenim naseljima grada. To nam je ometalo prikriveno kretanje pod zaštitom mraka. Srećom, veoma brzo su ga uništili partizanski minobacači.

Sijalice gradske rasvjete bile su upaljene da bi neprijatelj mogao da prati naše kretanje, pa smo ih gađali iz pušaka i razbijali.

Komandir Veljkina se često javljao svojom pištaljkom i vodio četugu pomoću nje. Kretao se naprijed kao panter i vidio sam nekoliko puta kako pogađa neprijateljske vojnike koji su napuštali kuće ili rovove koje su posjeli i ispadali na ulicu ispred njega, pokušavajući bezuspješno da pobjegnu dublje u grad.

Tvrđava nas je zaustavila u nadiranju kroz grad. Ugledali smo siluete veoma visokih objekata, ali nismo znali da je to tvrđava. Ni poslije više pokušaja nismo uspjeli da nastavimo nadiranje.

Blindirani automobil stupio je na scenu. Čuli smo najprije jako bruhanje motora i turiranje mašine, a kada se približio, začuo se prasak rafala iz većeg broja mitraljeza. Ubrzo smo saznali da je to »blinda«. Počeli smo da bježimo lijevo i desno od ulice kojom se ona kretala. Povlačili smo se postepeno. »Blinda« je uporno krstarila oko nas i potiskivala nas, a mi nismo znali, kako da joj se suprostavimo - gdje su njeve slabe tačke i kakvim je dejstvima možemo oštetiti i onemogućiti. Dobro nas je isprepadala i potisnula na ivicu grada. U jednom trenutku, Milan Gavrilović i ja našli smo se na ulici ispred »blinde«, pa smo počeli bježati koliko smo imali snage i tražiti pogodno mjesto da se sklonimo. Milan je trčao naprijed i ugledao jedan poveliki propust. Uvukao

se u njega i pozvao mene. Nisam bio raspoložen za takvo sklonište, pa sam potrčao dalje, pozivajući Milana da i on krene zamnom. Ali, on je tu ostao, te je imao priliku da gleda »blindu«, koja je pred njim stajala i pucala iz mitraljeza. Kaže da se nikad nije tako isprepadao. Nije se ljutio na mene, što nisam ostao sa njim, već na sebe što nije pošao samnom.

U zoru se cijela brigada našla na kosama koje su, ujedno, bile i predgrađe Jajca. Neprijatelj je sa nekoliko juriša pokušao da nas odbaci, ali se morao povući uz prilične gubitke. Tada sam imao priliku da biram cilj u neprijateljevom stroju i provjeravam da li sam pogodio. Vidio sam što znači napadati danju protivnika koji je prikriven, pogotovu ako je još i utvrđen. Čule su se borbe na sve strane. Poslije podne naređen je juriš na grad. Sa nama, u streljačkom stroju, bio je Đurin Predojević, zamjenik komandanta 2. brigade.

Upali smo u grad u jednom naletu i ubrzo je otpor u njemu sasvim prestao. »Blinda« je bila prisiljena na predaju. Nastalo je prikupljanje jedinica i zarobljenika. Svako se kretao u nekom određenom pravcu. Vidio sam u jednom dijelu grada, ispred tvrđave, veoma veliki broj mrtvih neprijateljevih vojnika, kako leže na velikom prostoru, kao da su bili prosuti iz nekog transportera.

U udarnoj grupi za oslobođenje Jajca 1942.

DRAGUTIN ALEKSIĆ DRAGAN

U početnoj fazi partizanskog ratovanja, u nedostatku jačih artiljerijskih i minobacačkih sastava, a radi postizanja iznenađenja, nepisano pravilo je bilo, da se pri napadu na naseljena mjesta, formiraju i ubacuju kroz nebranjene prostore u neprijateljska uporišta, manje ili veće udarne grupe. Dejstvom ovakvih grupa slabio je otpor neprijatelja. Na liniji spoljne odbrane likvidirale bi se važnije vatrene tačke, komanda mjesta, centri veze, i tako ubrzavalo slamanje neprijatelja i njegovog otpora, u sadejstvu sa snagama spolja. Jedan od takvih primjera bio je upad 1. bataljona 2. brigade pod komandom narodnog heroja Ranka Šipke, u Bihać, pri oslobođenju toga grada 1942. godine.

Nešto ranije, slična situacija se odvijala i u napadu na uporište u Jajcu. Veći broj naših uzastopnih napada i juriša bio je odbijen.

U takvoj situaciji, komandir 2. čete 3. bataljona Đuro Vučenović Busen odlučio je da formira udarnu grupu za upad u uporište. Hitno je postrojio četvu i zatražio dobrovoljce - pet do šest boraca - koji bi išli u sastav udarne grupe i ubacili se u neprijateljsko uporište. Svojim dejstvom trebalo je da destabilizuju neprijateljev sistem odbrane. Za zadatak se javio cijeli sastav čete. Napokon su izabrani iskusni stari borci, prekaljeni u dotadašnjim borbama. U grupu su ušli Simeun Kremić i Dušan Kecman iz sela Miljakovaca i ja. Ne sjećam se imena druga dva borca iz ove naše grupe.

Grupa je dobila flaše sa zapaljivom smjesom »Molotovljev koktel« i više bombi, i krenula na zadatak uz tradicionalni pozdrav: »Vidjećemo se u gradu«.

Ptvo je trebalo stići do crkve i, pomoću zvona, dati znak da jedinice mogu krenuti u napad. Preko potoka stigli smo do crkve, koja je bila opasana visokim zidom, te smo se morali prebacivati preko njega.

Tokom prebacivanja preko zida došlo je do obostranog velikog iznenađenja - u dvorištu smo zatekli 25 do 35 ustaša »crne legije«, koji su se ubrzano presvlačili u civilna odijela i skidali ustaške oznake. Udar-na grupa brzo se snašla. Uzviknuli smo: »Opkoli 2. krajiška i zarobi«.

Dio ustaša je uspio da pobjegne u dolinu rijeke Vrbasa, a zarobili smo oko 15 ustaša, sa većom količinom municije i velikom količinom naoružanja. Dok je najveći dio grupe razoružavao ustaše. Simeun Kre-mić je ušao u crkvu i zvonom dao znak da smo ovladali tim rejonom. To je bio znak za juriš 3. bataljona 2. krajiške brigade.

Ubrzo se grupa spojila sa četom 3. bataljona. Zadatak je obavila bez gubitaka. Oružje i municija su podijeljeni u četi i bataljonu. Malo kasnije, Jajce je bilo oslobođeno zajedničkim dejstvom krajiških i proleter-skih jedinica. Tako je izvršeno još jedno naređenje vrhovnog komandan-ta druga Tita. Poslije oslobođenja Jajca 3. bataljon je u sastavu brigade upućen ka Komaru i Travniku.

Kako sam primljen u partiju i postao politički delegat voda

ILJA BUKARICA

Na Manjači su u jedinicama 2. brigade formirani aktivni SKOJ-a septembra 1942. godine. U njih su prikupljeni skojevci koji su u jedinice došli iz seoskih aktiva Podgrmeča i Kozare, odakle su bili i borci brigade. Na prijedlog sekretara partijske ćelije Branka Bjelića, ja sam u mojoj četi bio izabran za sekretara aktiva. Pošto su borci bili pretežno omladinci, i to sve dobrovoljci, hrabri, odani i spremni da svaki zadatak, nije bilo teško omasoviti aktive, što je bio jedan od zadataka.

Preko aktiva su oživjele kulturne i političke aktivnosti. Takmičili smo se ko će više pročitati literature do koje se na razne načine dolazilo. Aktiv je imao i svoje teoretske sastanke, na kojima smo prerađivali raznu literaturu. Sa mnom u aktivu bio je i Milan Gavrilović, moj komšija i drug iz ustaničkih dana i iz aktiva SKOJ-a našeg sela Hašana. Smetalo mi je njegovo prisustvo u slučajevima kada je trebalo diskutovati, otvoriti i voditi sastanke i pokazati neko znanje. Kajao sam se što sam se prihvatio te dužnosti i što nisam njega predložio. On je bio slobodan i snalazljiv, lako je govorio i nije se ustručavao.

Nije mi bilo sasvim jasno zašto sam baš ja izabran. Sekretar ćelije, kada me predložio, imao je i pohvala za mene: stari skojevac, bombaš, puškomitraljezac, najviše čita, dobar drug, miran i skroman, poštuje starije, izvršava s^e zadatke i javlja se dobrovoljno gdje se god traže dobrovoljci. Priznajem da sam se više ustručavao nego osjećao ponosnim, jer sam uvijek smatrao da su moji drugovi bolji u nečemu i služili su mi za primjer.

Nije prošlo mnogo vremena kada me na položaju kod Grčke Gradine na Manjači pozvao na razgovor sekretar partijske ćelije Branko Bjelić i saopštio da sam na sastanku partijske ćelije kandidovan za člana Komunističke partije Jugoslavije. Rekao mi je mnogo razloga za kandidovanje, ali mi je uputio i kritike, i dao još više zadataka. Pošto će sa mnom raditi dok sam kandidat, to će on i provjeriti kako sam sve to obavljao i da li sam zaslužio i osposobio se za člana Partije. Tada sam osjetio izuzetno zadovoljstvo i ponos. Činilo mi se da sam nekako postao najvažniji u četi. Kada su se uzbuđenja smirila, naišla je zabrinutost sa mnoštvom pitanja - šta to sve treba i kako da radim da bih zaslužio da budem član KPJ i kako da se osposobim za partijske zadatke? Ponešto sam i znao, kao: treba više čitati, više politički raditi i prenositi ono što se nauči, pa biti još hrabriji itd., ali štošta drugo nisam

znao. Pitao sam se da li je i Milan postao kandidat Partije. Ako jeste, zašto mi nije rekao, iako su to partijske tajne. A ako nije kandidat? Ipak, nas dvojica smo pokazali jedan drugom da je povjerenje neograničeno. Kandidovani smo na istom sastanku ćelije.

Nije prošlo dugo vremena desio mi se neobičan doživljaj. Imao sam sastanak aktiva SKOJ-a, na koji je došao i sekretar partijske ćelije Branko Bjelić. Pošto nije imao vremena da ostane na sastanku, predložio je da prva tačka dnevnog reda bude izbor novog sekretara, jer je za sadašnjeg predviđena nova dužnost. Predložio je da novi sekretar bude Dragan Batoz. Skojevcima su se složili, i on je odmah rukovodio sastankom po ostalim tačkama dnevnog reda.

Čini mi se da sam dugo čekao da saznam šta mi se sprema. Pozvan sam u komandu čete i komandir mi je rekao: »Sjedi, mali«. Očigledno je bio zadovoljan što će me obradovati. Saopštio mi je da sam određen za desetara. Kad sam to čuo osjetih neki strah. Odmah mi je sinulo da ja to ne znam, da su gotovo svi u desetini sposobniji za tu dužnost od mene. Odmah sam reagovao i odbijao dužnost. Branio sam se time, da neću znati da je obavljam, jer nisam služio vojsku, a kada sam dobio odgovor da ima još desetara i vodnika koji nisu služili vojsku - potegao sam godine, i tvrdio da imam 17 godina, a da se oni stariji dvije, tri ili četiri godine od mene.

Taj se razgovor završio i bio sam uvjeren da imam još mogućnosti za razgovor, dok su u komandi čete smatrali da je to gotovo, pošto sam primio naređenje. Odmah sam otišao do Milana i sav usplahiren rekao mu šta mi se desilo. On me podržao i rekao da ne primim dužnost i ne brukam se pred borcima. Naveo mi je mnogo starijih boraca koji su za tu dužnost sposobniji od mene.

Odmah sam se vratio u komandu čete i rekao im da ne mogu primiti dužnost desetara. Tada sam im uporno ponavljao da ne mogu komandovati Nikoli Sudžuku, Mihajlu Despotu, Lazaru Stojanoviću, Iliji Stojanoviću, Milanu Gavriloviću i ostalima iz moje desetine. Tada sam bio prosto najuren iz sobe u kojoj smo razgovarali.

Kasnije mi je Branko Bjelić rekao da sam jedva ostao, da me ne raskandiduju iz Partije i da sam ostao kandidat zahvaljujući tome što sam mlad i što mi je to prva greška. Rekao mi je da sam se obrukao i da sam njega obrukao, jer je to bio njegov prijedlog, te da ću dugo morati dokazivati da sam za Partiju.

Činilo mi se da o tome ništa ne zna vodnik Sava Stojanović, koga sam jako cijenio, kao i svi drugovi iz voda. Međutim, on me je sve češće u šali prozivao i pomalo se šalio, dok mi jedanput nije prebacio da sam njega i Bjelića doveo u neprijatnu situaciju. Za desetara je određen Ilija Stojanović, otresit i kočoperan mladić, koji takođe nije služio vojsku.

Gledao sam kako on tu dužnost obavlja, posebno kada je desetina dobila jedan samostalan zadatak, i sve više sam osjećao olakšanje što nisam desetar. Bilo mi je drago što kada se sa mnom to zbilo nije pristustvovao politički komesar Pero Knežević, koji je bio veoma drag svima u četi.

Ne sjećam se da mi je on bilo šta rekao poslije tog slučaja. Međutim, osjećao sam i neki teret na duši što mi je ugled opao, jer dužnost

desetara nisam primio, a više nisam bio ni sekretar aktiva SKOJ-a. Osjećao sam se nekako krivim. Sa kim sam god razgovarao »čitao« sam mu na licu da me takvog gleda, iako o tome niko ništa nije znao sem nadležnih.

Tako je to izgledalo, dok smo bili na Manjači, oko Jajca i Travnika, pa sve dok se nismo vratili u Podgrmeč, u prvoj polovini oktobra. U Podgrmeču se nastavlja lijepa tradicija da omladina zbog partizana svako veće dođe na igranku u školu, a to su već bile uglavnom djevojke, jer su momci bili u partizanima. Narod nas je hranio kao goste. Odmor i život bogovski - kako smo mi to govorili, ali bilo je i straha da neće dugo potrajati.

Svi naši odmori, pa i taj, korišteni su za strojeve i taktičke vježbe i za politički rad. Ceta se okupila poslije dva-tri dana u nedjelju, na zboru kod škole. Tada su me pozvali Branko Bjelić i Pero Knežević, ili Sava Stojanović da posljednji put razgovaraju sa mnom kao sa kandidatom i da se uvjere da li sam zreo za Partiju. Branko je rekao da sam već dugo kandidat, da sam se pokazao u borbi kao dobar borac, bombaš i puškomitraljezac, da čitam više od svih skojevaca, da sam stari skojevac i da sam bio sekretar SKOJ-a, ali da sam »uprskao« ono oko dužnosti desetara, pa sam zato i ostao toliko dugo kandidat, a da sam bio član Partije sada bih bio politički delegat voda.

Želim da budem politički delegat. Nisam se branio sada ni za postupak u vezi sa dužnošću desetara da se ne bi zaključilo da se nisam još popravio i priznao grešku i tako odgodio prijem u Partiju. Rekli su mi na rastanku da će na slijedećem sastanku partijske ćelije predložiti da budem primljen u Partiju.

Tog se događaja dobro sjećam zbog ometanja omladinki i omladinaca koji su dotrčavali do mene čim su me spazili u toj maloj grupici. Nisu znali da smo tada razgovarali o pitanjima koja bi za svakog od njih bila nešto najuzvišenije. Jer postati član KPJ bio je tada najviši cilj u životu poslije koga se moglo bez žaljenja poginuti.

Kada se taj susret sa drugovima završio, vratio sam se među omladinu na zboru. Pokušavao sam da nađem pogodnu priliku da kažem Milanu šta je sa mnom razgovarano, ali je on bio angažovan na tom zboru toliko da smo se samo mogli sresti u prisustvu omladine. Čim mi se pružila prilika rekao sam mu o tom razgovoru i nekako naglasio da ću na slijedećem sastanku ćelije biti primljen u Partiju. On mi je rekao dosta hladno da je njemu danas saopšteno da je na jučerašnjem sastanku ćelije primljen i da će na slijedeći sastanak već biti pozvan. Odjednom sam izgubio volju za ragovorom. Što da razgovaram sa njim kada je toliko veći od mene. On mi je, kao usput, napomenuo da mi ono oko pitanja desetara, smeta. Brzo smo se rastali, nekako potišteno. Milan je za mene bio više autoritet nego ravnopravan drug.

Poslije par dana krenuli smo prema Sanskom Mostu i Branko Bjelić me pozvao da izađem iz kolone i pođem s njim. Saopštio mi je da sam primljen u Partiju i čestitao mi. Znam da sam se kasnije stidio od njega što nisam znao da ispoljim radost, već sam to primio čutke, kao da mi je oduzeta moć za radovanje. Više je izgledalo da sam primio neki težak i opasan zadatak sa mirnoćom i ozbiljnošću, mada su to dva

različita osjećanja u čovjeku. Ali, vjerovatno je to bilo vrijeme koje je zahtjevalo i samoodricanje i pokazivanje samo spremnosti na zadatak u svim ozbiljnim poslovima.

Na prvom sastanku ćelije iznenadio me mali broj članova Partije u četi - svega pet-šest. Čak ni neki veoma istaknuti borci i komandiri vodova to nisu bili. Tada sam osjetio i ponos što sam se našao u tako malom broju i shvatio što sam tako dugo bio kandidat. Naredna dva mjeseca (novembar i decembar) vodili smo intenzivne i teške borbe, a bilo je i drugih događaja koji se dugo pamte: prve borbe oko Sanskog Mosta, Starog Majdana i Ljubije, zatim napad na Bihać i ponovo oko Podgrmeča, napadi na Bosanski Novi, Ljubiju i Sanski Most, proboj utvrđene linije Bosanski Novi - Ljubija - Sanski Most: objekti su bili dobro utvrđeni i branjeni, borbe teške, a gubitaka je bilo mnogo.

U probuju utvrđene linije neprijatelja kod Mijske Glave teško je ranjen zamjenik komandira čete Stojan Milnović Stojanda, a u Bosanskom Novom komandir čete Veljko Miljević Veljkina, koji je krajem decembra umro u partizanskoj bolnici Korčanica. U to vrijeme i ja sam bio u bolnici, i veoma sam teško primio tu vijest. Izašao sam iz bolesničke sobe i isplakao se kao nikada do tada. Obuzelo me čutanje, praznina i samoća, tako da nekoliko dana nisam nikog primjećivao u punoj sobi ranjenika.

U tom periodu bilo je mnogo ranjenih i poginulih drugova, što je dovelo do izmjene i boračkog i komandnog sastava u četi. Ja sam tri puta bio u bolnici - jedanput u brigadnoj, koja je bila u školi sela Hašana, a dva puta u Korčanici u Grmeču.

Tih dana počela je i moja vojnička karijera. Postao sam politički delegat voda. Kada su mi na Manjači nudili dužnost desetara priželjkivao sam da budem politički delegat voda, jer bi nekako tu dužnost mogao obavljati. Kada sam dužnost dobio, vidio sam da mi nešto nedostaje. Stidio sam se drugova iz voda kao da sam im nešto uzeo, vjerovatno zbog toga što mi se činilo da sam postao starješina sposobnijim i zaslužnijim od sebe. Vidio sam da drugi delegati najčešće idu pored stroja sa vodnikom, a ja sam u stroju bio na starom mjestu. Trebalo je svojim drugovima u vodu i nešto govoriti, ali šta i kako da ja govorim? Da nije bilo Milana pored mene još bih nekako i progovorio. Par puta sam izbjegao da nešto i ja kažem drugovima u vodu, što se praktikovalo poslije riječi vodnika.

Namjestio sam, zajedno sa vodnikom, da Milan bude na zadatku kada smo planirali da imamo vodnu konferenciju. Tada sam prvi put govorio poslije ozbiljnijih priprema. Znam da mi je poslije bilo žao što i Milan nije bio prisutan, jer sam to obavio tako da sam bio zadovoljan. Ostalo je da to učinim i u prisustvu Milanovom, koji bi, bio sam uvjeren, to bolje radio od mene.

Izgubismo dragog druga i starješinu

AHMET ŠERTOVIĆ

Prilikom formiranja 2. krajiške narodnooslobodilačke brigade upućen sam u njen sastav, u 3. četu 2. bataljona. U njenom sastavu učestvovao sam u oslobođenju Jajca 1942, kao i u oslobođenju Bihaća i Bosanske Krupe.

Odmah po formiranju brigade krenuo sam sa jedinicom na zadatak u pravcu Manjače. Prvi borbeni okršaj na tom putu imali smo sa ustašama i domaćom milicijom, a zatim smo nastavili pokret prema Manjači.

Komesar naše čete bio je Veljko Pjevač, izuzetno omiljen drug i starješina. On nam je najljepše i objektivno objasnio cilj tog pokreta - da se ide na teritoriju koju kontrolišu četnici, već dokazani neprijatelji našeg naroda i saveznici Nijemaca i ustaša. U takvoj situaciji rekao je, dalje nije nemoguće da im u borbi priteknu u pomoć Nijemci i ustaše iz Banjaluke.

Tako je i bilo. Kad smo stigli na Manjaču, u prvom sudaru sa nama četnici su se brzo razbježali, bili razbijeni i samo su iz daljine pripucavali.

Međutim, obistinilo se ono što nam je komesar rekao. Već sutradan krenule su protiv nas jake njemačko-ustaške snage. Poslije dva dana žestoke borbe razbili smo ih i potisnuli nazad, prema Banjaluci.

Poslije kraćeg odmora, krenuli smo da oslobodimo Jajce. Pored radosti pobjede, doživio sam tu i tugu zbog gubitka komesara moje čete Veljka Pjevača. Bio sam sa njim u jednoj grupi na izvršenju zadatka kada ga je pokosio, preko grudi, mitraljeski rafal. Cijela četa ga je oplakala. Za tako kratko vrijeme bili smo veoma mnogo zavoljeli toga čovjeka. Bio je divan borac i komunist, dobar drug i starješina.

Krenuh smo odatle prema Travniku, noseći u sebi komesarov lik.

Šest mjeseci u Drugoj brigadi

MILKA HOČEVAR-KOSOVAC

Po završetku vojno-političkog kursa 1942. godine u Jasenici, sa drugaricom Ljubicom Jarić Bosom, bila sam raspoređena u 2. krajišku brigadu, koja se tada nalazila na Manjači, sjeverno od Mrkonjić-Grada. Nakon toga, raspoređena sam u četvu u kojoj je komandir bio Ljuban Budimir, a politički komesar Uroš Vujanović. Komandir voda mi je bio Pero Čekić.

U napadu na Jajce doživjela sam prvo vatreno krštenje. Naime, kad smo krenuli u napad, u jednom trenutku čula sam da nešto iznad nas zviždi, odnosno neki neobjašnjiv šum, pa sam najbližeg borca pitala šta je to. Jedan mi je odgovorio »sad ćeš čuti«. Ubrzo su se oglasile eksplozije granata po položaju sa kojeg smo krenuli u napad.

Krećući se pod borbom zarobili smo grupu neprijateljskih vojnika (ustaša i domobrana). Odredili su me da ih odvedem u štab brigade. Kad sam ih dovela, svi su se čudili kako sam uspjela. Jer, tako samu uz put su me mogli i ubiti. No, srećom, sve išlo je dobro, jer su oni vjerovatno mislili da se svuda okolo nalaze naše jedinice.

Poslije nekog vremena, po oslobođenju Jajca, brigada je krenula prema Vlašiću i Travniku. Moja četa je dobila zadatak da krene u Turbe i prihvati jednu satniju domobrana koji su željeli da se predaju. Kad smo već silazili prema Turbetu seljaci su nam reki da se u njemu nalaze ustaše i Nijemci sa tenkovima. Brzo smo pokušali da se povučemo, ali su nas ustaše primijetile i jurnule za nama. Najednom sam čula: »Ne pucaj, hvataj živu!« Kad sam se okrenula, vidjela sam za sobom ustaše. U tom trenutku od straha su mi noge otkazale i nisam mogla dalje. Čula sam odjednom povik sa naše strane: »Lezi!«, a zatim je rafal iz automata pokosio ustaše. Pritrčala su dva druga i pomogla da se izvučem. Kasnije sam saznala da je to bio komesar Uroš Vujanović. Samo njemu mogu zahvaliti što sam ostala živa.

Kasnije sam sa brigadom učestvovala u napadu na Bihać, u borba-ma oko Ljubije i Bosanskog Novog. U teškom sećanju mi je ostala borba za Stari Majdan, u kojoj mi je poginula najbolja drugarica Ljubica Jarić Bosa i komandir voda Pero Čekić (rodnom iz Knešpolja).

U borbi na Miskoj glavi bila sam ranjena i otpremljena u Centralnu bolnicu u Grmeč, sa kojom sam početkom 1943. krenula kroz borbe na Neretvi i Sutjesci u sastavu 3. krajiške proleterske udarne brigade.

Muka sa šubarom

PETAR DIVJAK

Po oslobođenju Jajca, septembra 1942, dobio sam na poklon od jednog starijeg čovjeka novu šubaru. Na mom Zmijanju, gdje su zime duge i oštre, šubara je od uvijek bila cijenjena i tražena kapa. Znam, zima ide, valjaće mi glave. Stavim na nju petokraku zvijezdu i nabijem je na glavu. Ali, toga dana postroji se bataljon sa ostalom vojskom i drug Đuro Pucar Stari vrši smotru. Kad dođe do mene stade, i nešto se zagleda u mene i moju šubaru. Vidim, nešto kao da nije u redu. Čiča koji mi je dao šubaru dovikuje iz mase: »Ama, ljudi, to sam mu ja dao«.

Drug Stari se na to nasmija i reče: »Nije važno što mu je na glavi, već šta je u glavi«, i produži da obilazi stroj.

Po završetku smotre prilazi mi komesar Lazo Lazić i kaže:

»Rekoh li ja tebi da ti ta kapa ne treba?« (šubare su nosili četnici i, u neku ruku, bile su simbol četništva, ali znam da su je nosili i pojedini partizani).

»Ama, kako bih je bacio kad je nova i lijepo mi stoji, i sam znaš da sam u njoj kao đilkoš« - kažem komesaru.

»Ali, čovječe, može te noću ubiti tvoj drug, misleći da si četnik, je li ti sad jasno?« - opet će komesar.

»Jasno mi je«.

Još istog dana nevoljno zamijenili novu šubaru za osrednji kačket.

Sa poštom u Operativnom štabu

VASILJE JOVANIĆ VASO

Po zauzimanju Jajca, 28. septembra 1942, jedinice 2. krajiške brigade vodile su žestoke borbe sa neprijateljem na pravcu Travnik - Turbe i na planini Komaru. Od vodnika kurira određen sam da nosim poštu u Operativni štab, koji se tada nalazio u Jajcu. Javio sam se komandantu brigade Ratku Martinoviću koji mi je dao poštu i rekao da je hitno, te da je moram brzo odnijeti u Operativni štab u Jajce. Odobrio mi je jahaćeg konja. Mislim da je konj bio Burina Predojevića, zamjenika komandanta brigade. Brzo sam putovao i sišao na cestu u dolini Vrbasa. Predveče, 28. septembra, stigao sam u Jajce.

Komandanta Operativnog štaba Kostu Nađa, i grupu rukovodilaca, pronašao sam u zgradi Sokolskog doma (sada Muzej AVNOJ-a). Kada sam dojahao u dvorište zgrade vidio sam mnogo jahaćih konja, koje su za dizgine držali borci. Borci su na petokrakama nosili srp i čekić, pa sam odmah shvatio da su to proleterici koji prate rukovodioce koji su sa Kostom. Pitao sam Kostinog pratioca gdje mogu da nađem komandanta Nađu da mu predam poštu. Rekao mi je da je Nađ u zgradi na spratu, ali da ja ne mogu ući, pa će oni predati poštu. Posle manje prepirke pustili su me, jer sam im objasnio da imam i usmene poruke od komandanata brigade drugu Nađu. Malo sam se poslužio trikom da bih ušao kod Nađa, jer sam ga jako volio, pošto je prema nama kuririma uvijek bio ljubazan, a davao nam je i korisne savjete. Njegov pratilac bio je moj komšija iz Male Žuljevice Mladen Graonić, sa kojim sam još prije rata radio zajedno u rudniku Lješljani. Njegov brat Mikan nalazio se u 5. krajiškoj brigadi. Po dizanju ustanka zajedno smo bili u prvim akcijama. Sa Kozare je poslat u Operativni štab u Grmeč. On im je i rekao da me puste. Ušao sam u sobu na spratu, predao poštu komandantu Nađu i stao na sred sobe očekujući odgovor. Malo sam se zbunio kada sam pored Nađa vidio veću grupu rukovodilaca, koji su sjedeli za jednim dugačkim stolom na kome je bila razastrta povećana mapa - vojna karta. Na sredini, za stolom sjedio je jedan rukovodilac, lijepo obučen, a pred njim na stolu nalazila se otvorena kutija cigareta - pakovanje od 100 komada, mislim da su bile »Ljubiški«.

Dok je Nađ čitao poštu, oni su vodili razgovore. Meni se pripušilo, pa sam prišao stolu i obratio se drugu ispred koga su bile cigarete, pitajući da li mogu da uzmem jednu cigaretu. On je odmah prekinuo razgovor sa drugovima i rekao mi da mogu. Zatim je zahvatio rukom više cigareta i dao mi ih. Na to sam se zahvalio i rekao da ću ponijeti ne-

koliko komada komandantu brigade, jer ni on nema. Kada sam zapalio cigaretu, rekao mi je da sjednem i počeli smo razgovarati. Pitao me iz koje sam jedinice. Kada sam objasnio da sam iz 2. krajiške brigade, rekao je da dobro poznaje komandanta Martinovića. Ponovo je zahvatio rukom poveću količinu cigareta i rekao da ponesem za komandanta i štab brigade. Pitao me odakle sam, što sam prije rata radio, kada sam stupio u partizane, u kojim sam jedinicama bio prije stupanja u 2. krajišku brigadu. Kada sam mu odgovorio na sva pitanja, rekao mi je: »Dobri ste vi borci Kozarčani«. Na to sam ja pohvalio proletere: »Bogami i vi proleter i ste dobri borci kada ste uspjeli od Uzica iz Srbije, i Crne Gore da dođete do nas Krajišnika«. Tog trenutka zamišljao sam što to njega interesuje, jer sam pretpostavljao da je komandant Prve proleter-ske brigade - Koča Popović. Zatim mi je Nađ dao poštu za brigadu i ja sam se pozdravio s njima. Kada sam izašao, u hodniku, ispred vrata, uhvatio me za ruku Kostin pratilac Mladen Graonić (poginuo je u bihačkoj akciji) i rekao: »Znaš li s kim si ti ono razgovarao i od koga si uzeo cigarete?« Odgovorio sam da ne znam, ali mislim da je neko od komandanata proleterskih brigada. On mi je saopštio da je to bio drug Tito. Vrhovni komandant, koji je pre dva sata izvršio smotru Prve KNOU brigade koja je ostala tih dana u Jajcu. Odjednom me obuzela radost što sam vidio Vrhovnog komandanta druga Tita, a pored radosti i sram što sam tražio cigarete i onako se ponašao prilikom razgovora. Od velike radosti u dva skoka sišao sam niz stepenice, došao do konja, skočio da ga uzjašem, preskočio preko sedla i strmoglavio se na drugu stranu. Prilikom pada povrijedio sam desno rame i ruku, ali od radosti nisam osjećao bol.

Uz put, kada sam se vraćao, odjednom sam pomislio da sam napravio grešku što sam se onako naivno ponašao pred Vrhovnim komandantom - tražeći cigarete. Mislio sam o tome kakav sam utisak ostavio na druga Tita i šta će on misliti o nama, borcima 2. krajiške brigade. Mislio sam da ću za to izvući partijsku kaznu, jer sam tada bio član KPJ.

Kada sam došao u štab brigade nisam našao komandanta Ratka, pa sam poštu predao političkom komesaru Niki Jurinčiću. Nisam mogao prećutati kako sam tražio cigarete od Vrhovnog komandanta i ispričao sam mu sve kako je bilo. Niko se hladno nasmijao i prekorio riječima: »Ti, Krljo (tako me Niko zvao) moraš uvijek nešto zabrljati, ali ubuduće vodi računa kada ideš u više štabove«. Tada sam se oslobodio misli da ću biti partijski kažnjen.

Evo, tako sam prvi put vidio i razgovarao sa Vrhovnim komandantom drugim Titom.

Iznenadili smo našeg stražara

PETAR DIVJAK

Početak oktobra 1942. nalazili smo se na Vlašiću. Neprijatelj je navaljivao sa svih strana. Vodili smo teške borbe sa nekoliko njemačkih bataljona. Nijemci su se teško mirili sa gubitkom Jajca i udružene ustaško-domobranske i njemačke snage nastojali su po svkau cijenu, da ga povrate.

Usljedilo je naređenje da se brigada što hitnije prebaci na lijevu obalu Vrbasa. Poslije obilnih kiša, Vrbas je bio nabujao i bilo ga je nemoguće gaziti, pa je štab brigade odlučio da se prebacimo preko mosta u Jajcu. Dok smo se po pomrčini spuštali prema gradu, borci nisu ni slutili šta muči komandira Egić Dušana. Kad smo se približili, prema naredenoj opreznosti i tišini, shvatili smo da je u Jajcu neprijatelj. To je značilo da ćemo se preko mosta probijati. Zastali smo nedaleko od mosta. Pozivana je desetina Vase Popovića da pođe naprijed. Nedaleko ispred čete našli smo komandira Egića i vodnika Gojka Milojicu. Odatle, iako je bila noć, vidjeli smo most i povremeno stražara koji je šetao ispred njega. Egić je pred nama svima, dao zadatak desetaru Popoviću: »Nijemci su po svoj prilici ušli u Jajce. Na mostu je straža. Stražara treba likvidirati, uhvatiti živa ili ubiti, ali se puška ne smije čuti. Brigada mora preći most bez borbe«. Komandir je dao još nekoliko praktičnih savjeta kako da se dođe do mosta i približi stražaru.

Krenuli smo na zadatak šuljajući se kao mačke. Jesenji vjetrić i bučan šum Vrbasa išli su nam na ruku. Kad smo prišli blizu Vaso je ostavio ostale, a mene je pozvao da pođem sa njima. Stražar je šetao prilično bezbrižno. Vaso je izabrao mjesto gdje ćemo ga sačekati, ali stražar nije došao do nas, već se okrenuo i pošao nazad. Vaso je skočio, i ja za njim. U nekoliko koraka šćepao je stražara za vrat i oteli smo mu pušku.

»Pa to je naš, partizanski stražar«, povika iznenađen Vaso. »Mogli smo te ubiti, bog te tvoj«, kažem mu.

On je bio još uvijek zburnjen i, očito, bilo mu je neprijatno. Ali, i njemu i nama je laknulo. Rekao nam je da se naši povlače iz Jajca, ali da grad još nije pao u ruke neprijatelju. Njega je Komanda mjesta bila postavila na stražu da sačeka 2. krajišku brigadu i povuče se po njenom pristizanju. Bilo nam je drago što se ne moramo probijati a tu su se stvorili Egić i Milojica, i svi smo se smijali.

Naša četa je krenula naprijed, i otpočela je ubrzano prebacivanje brigade preko mosta. U zoru su Nijemci navalili, pa su se posljednji dijelovi brigade prebacivali pod borbom.

Prepiska sa skojevskim aktivom sela Hašani

ILIJA BUKARICA

Brigada je na Manjaču stigla prije mjesec dana. To se vrijeme činilo kao vječnost. Želja da se vratimo u Podgrmeč bila je prevelika, ali i osjećaj da se to neće uskoro dogoditi. Išli smo pomalo sve dalje i dalje, a u kontaktu smo bili i sa srpskim i crnogorskim proleterskim brigadama, pa smo s njima mogli ko zna kuda krenuti. Milan Gavrilović, Đuro Ćuk i ja nebrojano puta smo pretresali svaku stazu, događaj i doživljaj pojedinaca iz naših Hašana. Pošto smo komšije, jednako smo iz poznavali i interesovali se za iste stvari. Jednom prilikom smo se dogovorili da napišemo pismo skojevskom aktivu sela Hašani, iz kojeg smo ponijeli veoma lijepe i drage uspomene. Pisali smo pismo zajedno i veoma dugo - čitavo jedno prije podne, ali smo na kraju bili prezadovoljni kako smo ga sročili. Pismo je bilo upućeno na ime jedne skojevke, ali se ne sjećam koje od tri-četiri najaktivnije djevojke. Dali smo i adresu za odgovor.

Pisali smo im o pitanjima koja nas kao skojevce interesuje i koja nas kao momke tište. Pohvalili smo se da i naš aktiv u partizanima dobro radi, da skojevci spadaju među najhrabrije borce, da su neki od njih mitraljesci, bombaši, minobacačlije, te da se kod nas prorađuje materijal na položaju. Pitali smo ih o njihovom radu i uspjesima, o novim članovima SKOJ-a. Posebno smo se interesovali ko je od momaka otišao u partizane, ima li još »zabušanata« u pozadini (kako smo mi zvali one zrelije momke koji još nisu otišli u partizane, bez obzira na to da li su aktivni omladinci i skojevci).

Pismo smo predali četnom pisaru, a on ga je predao u štab bataljona, odakle je išlo u štab brigade da bi ga brigadni kuriri ponijeli dalje, prema Podgrmeču. Nama je jedino ostalo da čekamo da li će stići odgovor.

Jednog dana, na Vlačući, stiže pismo na Milanovo ime. Pisale su ga djevojke skojevke iz Hašana. To je za nas bio zaista neočekivan događaj i velika radost. Pisale su da ih je pismo zaista jako obradovalo, da je pročitano na sastanku skojevskog aktiva, te da su svi skojevci aktiva veoma zadovoljni što su se javili drugovi s fronta. One su nam odgovarale u ime svih skojevaca njihovog aktiva. Pisale su o tome šta aktiv sada najviše radi, ko je sve postao novi skojevac, a ko je otišao u partizane. Iznenadila nas je veoma velika promjena u sastavu aktiva od ap-

rila do oktobra 1942. godine. Bilo nam je drago kada smo saznali da su uglavnom svi zreliji momci otišli u partizane, jer je to bilo pravo mjesto za omladinu. Više im nismo zavidjeli da su još u pozadini kod djevojaka.

Posebno je bila interesantna adresa i put tog pisma. Glasilo je na ime: Milan Gavrilović, 1. četa, 2. bataljon, 2. krajiška brigada. Sa takvom adresom pismo je putovalo partizanskom poštom iz Mjesnog NO odbora sela Hašana, sa krupskog sreza, preko sanskog, ključkog, mrkonjičkog i jajačkog sreza, dok nije pronašlo brigadu u travničkom srezu, na planini Vlašić. To je bilo u oktobru 1942, kada je slobodna i poluslobodna teritorija povezivala srezove preko koje je pošta išla uz izvjesne opasnosti od četnika na pojedinim dijelovima tog dugog puta.

Oslobođenje Jajca

STEVO MILANKOVIĆ

U jesen 1942. sa 2. krajiškom brigadom učestvovao sam u oslobođenju grada Jajca. Toga puta u ovom oslobađanju učestvovala su još tri brigade, među kojima je bila i jedna crnogorska. U to vreme, grad Jajce branilo je nekoliko stotina ustaša.

Naša brigada je, nakon dugog marša, stigla u neka sela blizu Jajca. Iz ovih sela stupilo je u naše jedinice nekoliko mladića. Tu su se naše jedinice malo odmorile i prenoćile, a potom su krenule u pravcu grada Jajca. Uveče, oko 23,00 sati, po mrklom mraku stigli smo u područje samoga grada. Treći bataljon je bio u prethodnici brigade, a moj vod - Bože Borojevića - u borbenom osiguranju ispred naše 1. čete. Na brdima više grada Jajca, po gustoj pomrcini i sa oružjem na gotovs, privukli smo se do prvih kuća na kraju sela u kojoj su devojke igrale i održavale prelo. Vodnik Božo je hitno rasporedio straže na puteve i oko sela, da nam nitko ne pobegne u grad i eventualno javi ustašama da pripremamo napad na njih. Nas trojica, sa jednim puškomitraljezom, dobili smo zadatak da upadnemo u kuću, i ukoliko ovde kod devojaka bude ustaša, da ih žive pohvatamo, radi dobivanja podataka o odbrani grada. Pošto ovaj narod do tada nikada nije video partizane, čim smo otvorili vrata od sobe sa uperenim oružjem, u sobi je nastala panika i vriska među devojkama i ostalim ukućanima da smo ih uspjeli jedva da smirimo. Pošto ovde nije bilo ustaša, a ni na drugom mestu u selu, to smo odmah javili ostalima da krenu napred za nama.

Pred ustaškim položajima, koji su se nalazili na brdima iznad grada Jajca, naše jedinice su se brzo razvile u streljački stroj i u iznenadnoj i žestokoj borbi prilično brzo smo uspjeli da osvojimo te prve linije ustaške odbrane. Ustaše su iz grada nekoliko puta jurišale prema nama na brdo da bi nekako povratile izgubljene položaje, ali mi smo ih uvek odbijali uz žrtve u poginulim i ranjenim. Naročito su nas žestoko tukli iz grada svojim minobacačima i topovima, a sa ceste iz svojih blindiranih automobila.

Sutradan, posle podne, dobili smo naređenje da krenemo u opšti juriš za konačno oslobođenje grada. Moja jedinica imala je zadatak da se, pod zaštitom puškomitraljeza spusti niz padine nekih vinograda i prebaci preko ceste do prvih zgrada na periferiji grada. Prilikom prebacivanja, ustaše sa kule uspele su da nam ovde nekoliko dugova ubiju i rane.

Upadom u grad, naše jedinice su, pod žestokom borbom od kuće do kuće, pomalo nastupale prema tvrđavi i kuli, odakle su ustaše pružale ogorčeni otpor.

I sa druge strane grada nastupale su naše jedinice pod žestokom borbom, tako da je na sve strane grmelo od eksplozija ručnih bombi i granata, kao i puščane i mitraljeske vatre.

Naš teški minobacač sa suprotne strane grada sa jednog visa, ispaljivao je granate pravo među ustaše koji su se nalazili na tvrđavi - kuli u samom centru grada. Predveče, i poslednji otpor ustaša je bio savladan.

Naš teški minobacač sa suprotne strane grada sa jednog visa, ispaljivao je granate pravo među ustaše, koji su se nalazili na tvrđavi - kuli u samom centru grada. Predveče, i poslednji otpor ustaša je bio savladan. Ipak, jedna povećća grupa ovih zločinaca, uspela je da nam pobjegne u pravcu Travnika.

Na sve strane u gradu ležali su leševi elitne legije ustaša.

Odmah po oslobođenju grada Jajca, naša brigada je krenula na nove položaje u blizini Travnika. Sledećih dana od pravca Travnika na naše položaje krenula je velika njemačka ofanziva, potpomognuta sa uraganskom vatrom artiljerije i minobacačke vatre. Na tim predelima sa Nemcima (imena planine ne znam) vodili smo ogorčene borbe sa bliskog odstojanja. Usled brojčano nadmoćnijeg neprijatelja, naše jedinice uveče u sumrak bile su prisiljene da se povuku u nazad prema gradu Jajcu. Prilikom spuštanja po mraku sa planinskih visova na cestu koja ide od Travnika za Jajce, naišli smo na cesti na veliku domobransku komoru sa svim kuvarima i drugom ratnom spremom, pa smo je i zarobili.

Susret sa Đurom Pucarom Starim

VASILJE JOVANIĆ FASO

Druuga krajiška brigada vodila je početkom septembra 1942. žestoke borbe sa Nijemcima i četnicima u okolini Kadine vode i Hankola, na teritoriji Manjače. Komandant brigade Ratko Martinović pozvao me u štab brigade i naredio da nosim poštu u Grmeč za operativni štab za Bosansku krajinu. Odobrio mi je jahaćeg konja iz štaba brigade da bih brže stigao i skrenuo pažnju da budem oprezan prilikom prolaska kroz mesta u okolini Sitnice, jer se pojavljuju razbijene grupe četnika, presvučenih u civilna odijela.

Kada sam došao u Ključ, navratio sam u zgradu u kojoj se nalazio NO odbor i pozadinski radnici. U dvorištu sam se susreo sa kuririma koji su bili u pratnji Đure Pucara Starog, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu. Oni su putovali iz Vrhovnog štaba u Operativni štab za Grmeč. Među njima sam poznao jednog kurira Operativnog štaba, koji je takođe nosio poštu iz Vrhovnog štaba za Operativni štab. Ne sjećam se njegovog imena, jer je on mene zvao Kozarčanin, a ja njega Drvarčanin. Rekao mi je da malo sačekam, pa ćemo zajedno krenuti. Od Ključa do Grmeča bila je slobodna teritorija i nije bilo nikakve opasnosti.

Poslije kraćeg vremena, iz zgrade u kojoj su bili partizanski radnici, izašao je Đuro Pucar Stari. Taj kurir me je predstavio Pucaru, rekao mi da sam kurir iz 2. krajiške brigade i da nosim poštu za Operativni štab u Grmeč. Pucar se pozdravio samnom i upitao gde se nalazi 2. krajiška brigada. Poslije mog objašnjenja, zatražio je da mu dam poštu koju sam nosio. U tom trenutku dvoumio sam se da li da dam ili ne. Taj kurir mi je rekao da dam i objasnio ko je Đuro Pucar, da je sekretar Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu. Kada je Pucar pročitao izvještaj o borbama 2. krajiške brigade, vratio mi je poštu i rekao da pođem sa njima.

Kada smo došli u Sanicu, Pucar se sastao sa komandantom radnih brigada koje su tada radiule na žetvi i vršidbi žita u dolini Sanice prema Vrhpolju. Komandant radnih brigada bio je Petar Sovilj. Dok je Pucar razgovarao sa komandantom i ostalim članovima štaba radnih brigada, mi kuriri smo se upoznali sa akcijašima.

Oko 2.000 omladinaca i omladinki sa oslobođene teritorije Drvara, Bosanskog Petrovca, Ključa, Sanskog Mosta i okoline, svrstanih u om-

ladinske radne brigade i pod zastavom, neumorno je žnjelo, vršilo, podizalo i izvlačilo bogatu ljetinu iz plodne doline Sane i Sanice. Omladina je noću, u najvećoj tišini, sto metara od neprijatelja, žnjela i izvlačila snopove žita. U zoru je neprijatelj, umjesto pšenice, gledao prazne njive pokrivene strnokosom.

Za nešto više od tri mjeseca podignuto je oko 40 vagona pšenice, 100 vagona kukuruza, na vagone pasulja, krompira, šljiva, jabuka i drugog voća. Obrana ljetina odmah je prevezena volovskim i konjskim zapregama u izgrađene magacine na Grmeču, Srnetici, Šiši, Klekovači i na druga mjesta Krajine. »Sve za front« - bila je borbena parola učesnika ovih omladinskih brigada.

Poslije kraćeg zadržavanja, članovi štaba omladinskih radnih brigada - akcijaša i pozadinski radnici pozdravili su se s nama i mi smo krenuli za Grmeč. Kada smo došli na prevoj Grmeča između Sanice i Jelašinovaca, mislim da se zove Medveđe brdo, najednom je zagrmjelo i navukao se gust crni oblak. Pala je jaka kiša, kao iz kabla. Mi smo ispod visokih jela zastali dok nije prestala. Drug Pucar je imao na sebi kišnu kabanicu, pa mu se sa nje voda slivala u čizme.

Pomogli smo mu da izuje čizme i promijeni čarape, koje je imao u bisagama jahaćeg sedla na konju. Dok smo čekali da prestane kiša, Pucar nam je pričao o političkoj situaciji i brzom razvoju NOP-a u zemlji, kao i o uspjesima naših jedinica u borbama. Govorio je da su s nama proleterske jedinice koje su došle iz Srbije i Crne Gore i da smo sada, zajedno s njima, mnogo jači. Govorio je o hrabrosti boraca proletera, njihovom primernom ponašanju i da ih i mi moramo slijediti u svemu. Po prestanku kiše brzo se izvedrilo, i mi smo nastavili put preko Jelašinovaca i Lušci Palanke u Operativni štab.

Po dolasku u Operativni štab predao sam poštu komandantu Kostu Nađu, i rekao da je koverat otvorio drug Pucar. Košta se nasmiješio i rekao da je u redu. Kada je pročitao izvještaj štaba brigade vidio sam da se oraspoložio. Rekao je Osmanu Karabegoviću: »Bogami, komesaru, Druga krajiška tuče Nemce i četnike u Manjači, i evo izveštaja da su srušili jedan avion i uništili dva neprijateljska tenka, neka tako i dalje nastave«.

Koristeći njegovo raspoloženje, zamolio sam da mi odobri da sašijem jedno odijelo za sebe u radionici Operativnog štaba, koja se tad nalazila na Benakovcu i Majkić Japri i da, ujedno, posjetim ranjenike iz moje brigade i sa Kozare, koji su se liječili u staroj bolnici, smještenoj u šumi Grmeča iznad Majkić Japre. Rekao sam da imam štof za odijelo. Upitao me: »Odakle ti taj štof, da ga nisi sumnjivo prigrabio?« Objasnio sam mu da sam štof dobio iz magacina na Vitlovskoj, kao plijen iz Prijedora, a po naređenju zamjenika političkog komesara odreda Dušana Misirače, i da sam ga u torbi nosio sve vrijeme kozaračke ofanzive i da ga evo, nosim i sad. Štof je bio od kvalitetnog somota koji mi se dopadao, pa sam se žrtvovao da ga sačuvam. Nađ mi reče: »Ljudi su gubili glave u kozaračkoj ofanzivi, a ti si čuvao štof za odelo«, malo sa pod-

ozrenjem, ali mi je na kraju napisao odobrenje na jednoj ceduljici i rekao da se javim ekonomu da mi napiše nalog, a da za dva dana moram sve završiti i doći po poštu za brigadu. Sašio sam odijelo, obišao ranjene drugove, ponovo se vidio sa Reljom Lukićem, komesarom bolnice, dr Moricem i drugim poznatim borcima brigade i obavijestio ih o uspješnim akcijama - borbama koje 2. krajiška vodi u Manjači protiv Nijemaca i četnika.

Po prijemu pošte za brigadu u Operativnom štabu zamolio sam ekonomu, mislim da je bio Simo Komnenović iz Prijedora, stariji čovjek, da pošalje malo cigareta za štab brigade. Spakovao mi je jedan paketić, ne znam koliko je bilo, ali kada sam donio, poštu u brigadu i predao je komandantu Ratku Martinoviću, rekavši da sam donio taj paketić sa cigaretama, on se mnogo obradovao.

Neumjesna šala

BOSKO BILBIJA

Jedne noći 1942. godine, a poslije oslobođenja Bihaća i Bosanske Krupe, došli smo u jedno selo u Podgrmeču. Drugi bataljon 2. krajiške brigade bio je na odmoru dva dana. Bili smo raspoređeni po kućama. Naveče smo večerali i, pomalo mokri, otišli na odmor i spavanje. Treći vod 2. čete dobio je jednu veliku prostoriju, i zaspali su negdje oko jedan po ponoći. U jednom trenutku neko se dobro prodrao i viknuo »neprijatelj«. Skočili smo i odmah počeli padati, vući jedan drugog, pa opet padati. Brzo smo shvatili da su nam svima bile vezane noge, i svi mi zajedno. Dok smo se odvezali, da bi dograbili oružje, dežurni je »crkavao« od smijeha. Vidjevši da smo prevareni - neko je psovao, neko se smijao. Zaspali smo opet i istog dana krenuli ponovo u akciju na Mišku glavu.

Puškomitraljez otkazao

DRAGO DAMJANOVIĆ

Poslije oslobođenja Bihaća - 1942. godine, bio sam pomoćnik kod Pere Sopića, u 3. četi 2. bataljona, koji je bio nišandžija na »zbrojovki«. U borbi na Miskoj glavi (Tromeđa) napadali smo ustaše i domobrane. Sopić nanišani, ali puškomitraljez neće da pali. Sopić ljut, galami na mene, misli da nisam pravilno sklopio puškomitraljez prilikom posljednjeg čišćenja, što smo zajednički radili poslije svake upotrebe oruđa. Ponovno pokuša da otvori vatru, ali ista stvar - ni metak da opali.

Ustaše su već blizu. Oko nas cijela četa. Svi pucaju i jurišaju. Ja i Sopić - ništa. Ostali nas gledaju i viču zašto i mi ne tučemo. Sopić na jednom okrene cijev ka zemlji, potegne okidač i »zbrojovka« proradi. Sopić veseo. Zatim okrene cijev na neprijatelja ispred nas - opet ništa. Sopić galami, prvo psuje puškomitraljez, pa malo zagalami na mene, te opet okrene cijev ka zemlji i mitraljez kreše rafalima. Uvjeren da je konačno greška otklonjena, uperi puškomitraljez u neprijatelja - ni metak da izađe iz cijevi. Sopiću je svega dosta. Uhvati »zbrojevku« za cijev, a donji dio, kundak i sanduk prinese, sjećam se i danas, jednom panju i par puta iz sve snage udari donjim dijelom puškomitraljeza po njemu i slupa ga, ljut na sebe, na mene i na sve ostalo. Uhvatismo se moje puške i nešto bombi pobacismo, i nastavismo tako da sa ostalim borcima progonimo ustaše.

Posle završene borbe Sopić je pozvan na odgovornost u komandu čete, a mislim da je išao na razgovor i u komandu bataljona, i pravo je čudo kako nije bio kažnjen za ono što je učinio. Jer, u ono vrijeme namjerno razbiti puškomitraljez bila je velika stvar, odnosno nemerljiva šteta. No, koliko znam sve se završilo oštrom kritikom, uz napomenu da se tako nešto više ne smije desiti, ne samo njemu, nego nikome, jer će se sa svakim takvim najoštrije postupiti.

U stvari, o čemu se radilo? To smo nas dvojica doznali poslije rata u našim školama, kada smo počeli proučavati princip rada i dejstva automatskih i poluautomatskih oruđa. Naime, udarna opruga je bila previše jaka i nedovoljno elastična, tako da je udarač i drugi mehanizmi nisu mogli savladati u vodopravnom položaju, a dok je puškomitraljez bio okrenut ka zemlji, otpor je bio mnogo manji i on je dejstvovao.

Eto, tom događaju smo se Sopić i ja mnogo puta poslije rata smijali i prepričavali ga prilikom čestih susreta.

Oslobođenje Bihaća

JOSIP TVRZ PEPI

Već duže se govorilo da se sprema jedna velika akcija, ali gdje i na kom mjestu to se, naravno, nije znalo. Mnogi su naslušivali da bi to mogla da bude akcija na Bihać.

U znaku proslave oktobarske revolucije trebalo je likvidirati jako ustaško uporište Bihać, da bi mi partizani Jugoslavije doprinijeli borbi Crvene armije, koja je pripremala veliku ofanzivu na istočnom frontu.

Naša 2. brigada polako se približavala mjestu akcije. Svugde uz put nailazili smo na spaljena sela. Malo se moglo vidjeti očuvanih kuća. Narod je stanovao u kolibama. U selima oko Bihaća ustaše su počinile neviđen teror nad nevinim stanovnicima. Zgarišta koja smo gledali i narod koji nas je pozdravljao sa tih popaljenih ognjišta pojačavali su nam mržnju prema neprijatelju.

Krenuli smo iz Suvaje, malog sela blizu Krupe, u jedan sat poslije pola noći. Tiho se krećemo uskim seoskim putevima u koloni dva po dva. Izlazimo na cestu koja vodi iz Bosanske Krupe za Bihać. Sada već svi znamo da idemo u akciju na Bihać. Prolazimo kroz selo u kojem se nalazi 5. krajiška brigada. U zoru susrećemo Šošu Mažara i Boška Šiljegovića. Zaustavljamo se u jednom popaljenom selu, i tu ostajemo cijeli dan. Kuhari spremaju ručak, a partizani se odmaraju. Cestom prolaze partizani iz Banije i 5. kozaračke brigade. Prolazi Đuro Pucar Stari sa Osmanom Karabegovićem i još nekim članovima Operativnog štaba. Predveče krećemo i zastajemo u jednoj šumi, gdje se okuplja cijela 2. krajiška brigada.

Brigadu postrojava komandant brigade Ratko Martinović, a zatim borcima govori politički komesar brigade Niko Jurinčić. Između ostalog, kaže: »Dragi drugovi i drugarice, noćas počinje akcija na grad Bihać, u kojem su ustaški krvnici izvršili zvjerski pokolj nad nevinim stanovništvom. Spalili su sva sela u okolici, a narod pobili u bihačkoj kuli, kuli užasa, čuvenoj po zlodjelima koja su vršena u njoj i u kojoj se i danas nalaze naši drugovi i mnogi nevini ljudi. Ova akcija treba da bude čestitka Crvenoj armiji povodom proslave oktobarske revolucije, i to u znaku borbe koju vodi herojska Crvena armija oko Staljingrada«.

Zatim govori komandant Ratko i zamjenik komandanta brigade Đurin. Objašnjavaju vojnički značaj te akcije, a govore završavaju riječima: »Doviđenja, u Bihaću!«.

Svi su veseli i raspoloženi za borbu. Zadatak 1. bataljona je da, poslije likvidacije bunkera, uđe u grad. U napad krećemo starom cestom.

Tiho idemo naprijed. Izlazimo na jedno brdo, a dolje ispod nas, vidi se Bihać u svjetlu. Bataljoni se dijele i svaki ide na izvršenje svog zadatka. Prvi bataljon nastavlja tiho cestom i čuje se »pazi na vezu«. Idemo, a sa jedne i druge strane ostaju neprijateljevi položaji. Čuje se po koji metak iz neprijateljevih bunkera. Neprijatelj u gradu ne sluti da smo već tu, da idemo da mu se osvetimo za sva nedjela koja je počinio. Zašli smo duboko u neprijateljeve položaje a svuda oko nas je brisan prostor. Razvijamo se u strijelce, zatim tiho ležerno na zemlju i čekamo početak akcije.

I to vrijeme je došlo. Naša 2. četa juriša, a 3. četa je već u gradu i daje znake paljenjem. Jurišamo i mi, a neprijatelj bježi u grad glavom bez obzira. Jurimo za njima. Ulazimo u grad i pretresamo kuću po kuću. Neprijatelj daje jak otpor iz poslastičarnice kod mosta. Sa druge strane čuje se borba. To jurišaju 1. i 3. krajiška brigada. Bacači djeluju, a ni haubice ne čute. Oni iz grada pucaju, ali granate idu daleko iza nas. Neprijatelj bježi preko mosta, a mi ih gađamo iz kuća i sa ulica. Još prije svanuća desna strana grada je očišćena od neprijatelja. Borbe se stalno vode. Naši napadaju na most. Na mostu, sa još četiri druga, nalazimo dva sanduka municije koje je neprijatelj u bjegu ostavio. Borbe se vode cijeli dan. Neprijatelj nas gađa iz topova i bacača, a avioni bombarduju i mitraljiraju oko grada. Gubitaka nismo imali. Naveče se otvara najveća vatra. Brigade s druge strane jurišaju. Neprijatelj daje najveći otpor iz crkve i nekih kuća. Pokušavaju da iskopaju s druge strane rovove, ali im to ne dopuštamo. Osvanuo je drugi dan, a borbe ne prestaju. Oko podne naša haubica gađa oko crkve glavna neprijateljeva uporišta. S druge strane, 1. i 3. brigada su u gradu. I mi jurišamo preko mosta. Neprijatelj bježi niz Unu u paničnom strahu, a naši ga slijede. Odmah smo pustili sve koji su bili zatvoreni u kuli.

Malo poslije pucnjava se stišava. Grad Bihać je oslobođen. Još se ponegdje čuje po koji metak. Svugdje leže leševi ustaša. Građani proviruju kroz prozore, a malo kasnije izlaze na ulicu i srdačno pozdravljaju partizane.

Zaplijenili smo ogromni ratni materijal. Kroz grad se čuje partizanska pjesma. Partizani se okupljaju u svoje jedinice. I naš bataljon se postrojava i malo kasnije napuštamo grad za koji je neprijatelj vjerovao da je neosvojiv. Grad je oslobođen za 42 sata borbe. To je bila najbolja čestitka Crvenoj armiji povodom proslave Dana oktobarske revolucije.

Prvi bataljon u oslobođenju Bihaća

IDRIZ ČEJVAN

Uspjeh u bihačkoj operaciji prvih dana novembra 1942. rezultat je kombinovanog napada s fronta i ubačenih djelova. Zadatak je bilo mnogo teže ostvariti, nego u prijedorskoj operaciji, maja 1942. godine. Neprijatelj je oko uporišta organizovao dva pojasa odbrane, obuhvativši širi pojas grada. Težio je da zatvori sve prolaze gradu da bi onemogućio iznenadni prodor naših snaga i da bi mogao, u slučaju napada na spoljni pojas odbrane, slobodno da manevriše svojim snagama unutar grada, radi preduzimanja protivnapada na ugoženim pravcima. Međutim, utvrđivanje je izvršio grupno, što je omogućilo da se dio naših snaga, pod zaštitom mraka, provuče u grad i izvrši napad iznutra.

Operacija je pripremljena prema uputstvima druga Tita, a neposredno organizovanje napada i komande povjereni su Operativnom štabu za Bosansku krajinu. Upad u grad izvršili su 1. bataljon 2. krajiške i 1. bataljon 1. krajiške brigade.

Druga krajiška brigada imala je zadatak da, u sadejstvu sa 8. banijском brigadom, napadne i likvidira neprijateljske otporne tačke u dijelu grada koji leži na desnoj obali rijeke Une. Štab brigade je dao zadatak svom 1. bataljonu da se neopaženo provuče između neprijateljevih otpornih tačaka u selu Alibegovići i u selu Vinice, zatim između Hadziabdića brda i željezničke stanice, da upadne u grad i da ovlada mostom na rijeci Uni. Opšti napad na grad počeo je 2. novembra u 21,30 časova. Prvi bataljon 2. krajiške brigade, u jačini od tri čete, sa oko 350 - 380 boraca, dobro naoružan puškomitraljezima i lakim mitraljezima (30 - 35), krenuo je u koloni jedan po jedan sa Grabeža u pravcu sela Vinica i neopaženo se povukao između Vinica i Alibegovića. Posle prelaska te linije skrenuo je na jug, između nove željezničke stanice i Alibegovića brda, ali ga je neprijatelj primjetio i osuo mitraljesku vatru. Međutim, on je nastavio prodiranje i stigao do neprijateljevih rovova na periferiji grada. Neprijatelj, iznenađen prisustvom naših snaga u gradu, jer se njegov spoljni pojas odbrane još držao, pružio je žestok otpor. I pored toga, naši borci su prisilili neprijatelja na povlačenje, i nastavili napredovanje s obe strane ulice, koja od željezničke stanice vodi ka mostu u gradu. Za dva časa bataljon je prešao više od pet kilometara. Potiskujući neprijateljevu posadu u gradu, izbio je na most. Dalje napredovanje neprijatelj je onemogućio vatrom iz utvrđene zgrade pored samog mosta, gdje je bila i jedna poslastičarnica. Pred zoru, i taj otpor

je slomila jedna bombaška grupa. Time je most na rijeci Uni pao u ruke navedenog bataljona.

Uspjeh na tome pravcu postignut je na taj način, što su neprijateljeve snage bile iznenađene na spoljnjem pojasu odbrane i što je izvršen brz prodor naših snaga u grad. Time je neprijateljeva posada bila potpuno pokolebana; ostali bataljoni 2. krajiške i 8. banijske brigade oslobodili su 2. novembra do zore i celo područje grada na desnoj obali rijeke Une.

Zahvaljujući ovom prodoru, naše jedinice su neprekidno tukle bočnom vatrom dio grada na lijevoj obali rijeke Une. Time je neprijatelju spriječen manevar u tome dijelu grada i vezane su mu snage, koje je mogao da angažuje za odbranu lijeve obale rijeke Une, a naročito mosta. Osim toga, on je za odbranu mosta morao da dovuče i artiljerijska oružja, kojima je dejstvovao i na zgradu u kojoj se nalazila pomenuta poslastičarnica, iz koje su naši borci obasipali vatrom lijevu obalu. Vezivanjem tih neprijateljevih snaga i našim bočnim dejstvom olakšano je brže napredovanje jedinica 1. krajiške i ostalih naših brigada.

Naše jedinice su često, naročito prilikom napada na naseljeno mjesto, primjenjivale istovremeno napad s fronta i ubačene snage iznutra. Takav način bio je najuspješniji, naročito kada se napadalo noću. Jer, danju bi takav napad bio skopčan sa velikim gubicima, jer je bilo teže postići iznenađenje, a ono je često osiguravalo uspjeh.

Jačina jedinica koja je određivana za napad iznutra zavisila je od veličine naseljenog mesta, od brojnosti i naoružanja neprijateljevog garnizona, a i od drugih činilaca.

Jedinice, koje su spolja napadale uporište, činile su to energično i uporno. Tako su neprijateljeve snage bile na spoljnjem pojasu odbrane i sprečavano im je dejstvo u leđa jedinice koja je prodrla u grad. Ako je neprijatelj uporno branio spoljni odbrambeni pojas, jedinica koja je prodrla u grad, dio svojih snaga orijentisala bi i napala u leđa neprijatelja. Za takva dejstva određivani su samo smjeli koji su imali inicijative, tj. oni borci i starješine, koji se nisu plašili da neprijatelja ostave iza svojih leđa.

Nameće se pitanje, kako smo mi u bihačkoj operaciji obezbjedili tajnost priprema za napad dok su pet krajiških, dvije banijske i jedna lička brigada maršovale sa raznih strana prema Bihaću. Kroz Podgrmeč, Kordun i Liku kretale su se nekoliko dana duge kolone brigada sa crvenim zastavama. Sve su se one slivale na prilazima gradu na rijeci Uni. Tajnost priprema za napad na Bihać čuvao je, u stvari, naš narod. Narod Podgrmeča, Like i Korduna. Znali su seljaci sela kroz koje smo prolazili kuda idemo. Uvijek je naš pronicljivi seljak cenio kuda ćemo, šta smjeramo, koji će to grad biti oslobođen. Ali, hiljade tih divnih ljudi čuvali su tajne svoje vojske. To je svakako bio najpovjerljiviji obavještajni aparat i najbolja služba bezbjednosti, koju jedna vojska može imati. Ni kada su brigade već bile na samim prilazima gradu, neprijatelj nije ništa znao o našim namjerama. To dokazuje i telegram ustaša iz Bihaća od 4. novembra, kada su naše brigade vodile borbu za likvidaciju posljednjih neprijateljevih uporišta u gradu:

»Dnevno izvješće br. 101

Zapovjedništvo Ustaške vojnice prema primljenim podacima.

4. studenog 1942. godine do 9 sati.

Zapovjednik IV ust. zdruga u Bihaću brzojavom preko Mindoma javlja sledeće:

1. Partizani napali velikim snagama Bihać. Početak napada 2/33 o mj. u 21.10 sati, prodrli do Une obišavši naše predstraže. Borba traje nesmanjenom jačinom. Somišlje (k. 447,1 km. ist. od Žegara) u njihovim rukama. Naše snage povučene su do unutrašnjosti grada Bihaća, radi sprečavanja njihovog napada. Svi spojevi su prekinuti, pa i onaj sa Cazinom. Ako odmah ne dođe pomoć, ne možemo se držati.

Pošaljite smjesta bombaše. Na Bihać partizani vrše veliki napad i ušli su u jedan deo grada. Bombardirajte Debeljaču (k. 573), a preko Une sela Ribič i Vinicu«.

Osim toga, zapovjednik zdruga obratio se za pomoć i štabu 718. njemačke divizije, majoru Heinzu. Od ovoga je dobio odgovor da general Stahl sada ne može nikakve snage uputiti u pomoć Bihaću, pošto su mu sve vezane podhvatima, što potvrđuje i štab 2. domobranske divizije (puk. Canić). Prema tome, bojna gorskog zdruga u Bosanskom Novom, kao i njemačke snage, nisu bile raspoložive.

Pukovnik Dragojlović iz Mindoma zamolio je majora Heinza da javi generalu Stahlu da razmotri mogućnost za prikupljanje u najkraćem vremenu jedne bojne. Molio je da mu se odgovori, kada će ova bojna biti prikupljena i kada će se moći uputiti prema Bihaću.

U 11,47 sati 3. novembra primljen je odgovor generala Stahla slijedećeg sadržaja:

»Usljed ugroženosti i skoro svakodnevnih napada u Šumarici i u okolini Dvora i Bos. Novog, ne može se ovaj prostor nikako oslabiti.

Ujedno je u toku poduhvat sa nekoliko bojni u prostoru između Novog i Sanskog Mosta, koji se trenutno ne može prekinuti. Tek po završetku ovoga poduhvata, moglo bi se nešto snaga staviti na raspolaganje za traženu pomoć Bihaću«.

Sjećam se političkih priprema. Odmah po padu mraka, 2. novembra, 2. krajiška brigada bila je prikupljena u rejonu Grabeža, na domaku Bihaća. Preostalo je još samo nekoliko časova do napada na grad. Sekretari partijskih ćelija i politički komesari četa i bataljona sastali su se da čuju izlaganje političkog komesara brigade Nike Jurinčića, partijskog rukovodioca Dragoslava Mutapovića i rukovodioca politodjela Pere Radovića. U mrkloj prohladnoj novembarskoj noći, čule su se šapatom izgovorene plamene riječi komunista o značaju zauzimanja Bihaća, o naredbi druga Tita i Operativnog štaba za Bosansku krajinu da komunisti i članovi SKOJ-a moraju prednjačiti kao primjer ostalim borcima u velikoj bici. I začas, po svim četama, održani su partijski sastan-

ci. Govorili su komunisti i članovi SKOJ-a, i pri tome se zavjetovali: »Bihać će biti oslobođen. To će biti naš najbolji poklon Crvenoj armiji za nastupajući praznik 7. novembar, Dan oktobarske revolucije«. To je bio zavjet koji je šapatom izgovoren pred gradom, okruženim žicom, rovovima i čelikom topova i mitraljeza, uporištem iz kojega je branjena cijela dolina Une.

Takve pripreme, sprovedene veoma često na maršu ili kratkom odmoru, neposredno pred borbu, uzbuđivale su borce revolucije, ulivale im snagu, otvarale perspektivu slobode, novog i ljepšeg života.

Prve noći u borbama za Bihać, moj bataljon je prodro u dio grada na desnoj obali rijeke Une do samoga mosta. Dalje nijesmo mogli. Neprijatelj je bio koncentrisao artiljerijsku i mitraljesku vatru na oslobodeni deo grada. Zabarikadirali smo se u kuće. Nismo mogli naprijed, jer su ulice bile pod ubitačnom vatrom. U kući, u kojoj sam bio sa grupom boraca, smrtno je ranjen vodnik Dušan Balaban. Bilo nam je jasno da mu se ne može pomoći. Obratio mi se, umirući: »Druže komesaru, kažite drugovima da sam izvršio svoju dužnost. Bihać će biti slobodan. Mi ćemo u njemu proslaviti oktobarsku revoluciju«. Taj crnokosi mladić ispod Kozare, komunist, nosio je u svome srcu zavjet sa kratkog pripremnog partijskog sastanka na Grabežu, gdje su komunisti i skojevci dali obećanje pred svojim četama da će biti prvi u Bihaću.

Izdahnuo je Dušan Balaban. Možda smo ga i brzo zaboravili, pošto su pred nama bile još dvije i po godine bitaka širom zemlje.

Iz Bihaća u novoj uniformi

ILIJA BUKARICA

Napad na Bihać izgledao je toliko velik zadatak kao da prvi put napadamo grad, i ako su naši borci imali već veliko iskustvo u takvim borbama. Najveći broj, možda više od 90 odsto učesnika u toj borbi nije nikada bio u Bihaću, što je neizvjesnost i očekivanje ulaska u Bihać još više kod njih uveličavalo. Moralno-političke borbene pripreme bile su neposredno pred napad veoma obimne i snažno su uticale na borbeno raspoloženje.

Narod je opkoljavao Bihać radi svojih borbenih zadataka - evakuacije ratnog plijena i ranjenika. Kada smo se u kolonama približavali Bihaću prolazili smo pored mnoštva kolskih zaprega na putu ili pored puta. Mnogi su nas pitali kada počinje napad. Mi smo se pravili da ne znamo da li će i kada biti napad, a oni su mislili da mi to krijemo kao vojnu tajnu, pa su dovikivali: »Kakva je to tajna, koju narod zna«, i »Zar bi nas ovoliko dolazilo u takvu blizinu Bihaća zbog nečeg drugog«. Bilo je i mnogo drugih pitanja i dobacivanja, hrabrenja, šala u vezi sa ratnim plijenom i slično. Zaista, taj narod je činio ogromnu snagu motivisanu i organizovanu za akciju. Borac nije mogao ni pomisliti da se vrati među taj narod ako ne postigne uspjeh u napadu na Bihać. Kada smo se približili Bihaću i imali jedan malo duži predah, pored kolske kolone moj drug Milan Gavrilović i ja vidjeli smo njegovog najstarijeg brata Stojana kako ide od grupe do grupe partizana i traži nas. Bilo mu je drago kada nas je našao. Imao je i da nas ponudi sa hranom i rakijom. Stojan je imao odlične konje i kola. Dva brata su mu bila u partizanima - Jovan i Milan. On je sa svojim konjima bio stalno u pozadinskom frontu borbe, a i svakom prilikom i na ovakvim frontovima, uvijek pouzdan i spreman da prihvati zadatke i valjano ih obavi, što su odbornici znali dobro da iskoriste.

Bombaši koji su bili na uporištu Vinice imali su težak dan. To se uporište nije moglo zaobići u napadu na Bihać. Otvorena i zauzeta kosa sa rovovima i bunkerima nije pružala mrtve uglove i netučene prostore za podilaženje bombaša. Ručne bombe su bile osnovna partizanska artiljerija, koja je stvarala vrata za upad partizanskih jedinica u utvrđeni raspored neprijatelja. Svaka naša četa imala je svoju bombašku desetinu, koja nije bila posebna organizacijska ili formacijska jedinica, već su je činili dobrovoljci iz svih vodova, koje bi komandir čete, po potrebi, okupio za konkretne zadatke. Desetina je imala i svoga desetara, koji je tu funkciju obavljao samo dok je trajao zadatak bombaške desetine.

To nije morao biti neki od desetara, već jedan od najodvažnijih bombaša. U mojoj četi to je, po pravilu, bio Marko Budimir, zvani Mačo. Taj neustrašivi mladić malog rasta, čutljiv i smiren, imao je veoma mnogo energije, hrabrosti i odvažnosti za svaki zadatak. Smatrao sam ga neobičnim čovjekom koji nikada ne osjeća strah. Hladno je primao svaki zadatak i lako se i neustrašivo kretao na bojištu pod neprijateljskom vatrom, kao da nema kuršuma. I u toj akciji Mačo je brzo doveo bombašku desetinu pred rovove bez vatre i gubitaka. Neprijatelj nas je otkrio kad smo bili na rukomet od njegovih rovova i bunkera. Pritisnuo nas je paklenom mitraljeskom i puščanom vatrom. Bilo je veoma teško podići na odstojanje sa koga se baca bomba. Pošto smo već bili stari bombaši, znali smo koristiti male prekide vatre za približavanje i za bacanje bombi. Tada smo prvi put doživjeli da i neprijatelj baca ručne bombe na nas, bio je u prednosti, jer je bacao naniže, i iz zaklona, a mi smo ležali na brisanom prostoru. Morali smo se dovijati u toj novoj situaciji. U najviše slučajeva bombaš bi javio gdje je pala bomba i brzo bi se otkotrljao što dalje, dok ne eksplodira. Primijetili smo da neprijatelj nervozno baca bombe, tj. čim bi je aktivirao odmah bi je bacao, pa je prolazilo izvjesno vrijeme od njenog pada na zemlju do eksplozije. Jedna bomba je pala ispred Milana Gavrilovića i tu se zaustavila, prijeteci šištanjem. Milan je bombu dohvatio i vratio natrag neprijatelju. To se desilo još jednom bombašu. Ja sam bio slabije sreće - nisam se mogao pohvaliti takvim postupkom. Jedna bomba koja je pala blizu mene malo se kotrljala, a onda zapala u jedno udubljenje. Pratio sam je i znao da će biti ranjenih, jer su još dva druga bila sasvim blizu. Spas sam potražio u njenom brzom odbacivanju od nas naniže iza sebe. Eksplozirala je još u zraku i nekoliko gelera je palo oko nas. Dok su se njih dvojica koji su vratili bombe neprijatelju pravili važni i dobijali priznanja i pohvale od drugova, mene su zadirkivali i pravili šale sve dok sam se trudio da objašnjavam i branim svoj postupak. I naš politički komesar Pero Knežević volio je da zameće šalu i zadirkuje u slabe strane ili mane, što je i vaspitno djelovalo. Ta akcija je uspjela, i Vinica je pala. Od deset bombaša samo su tri bila sposobna da krenu na Bihać. To smo bili Milan, jedan drug, koji se u našu četu priključio sa puškom kada smo bili na području Mrkonjić-Grada, i ja. Bio je dosta visok i krupan i nikako nije uspijevao da se obuče. Do te akcije nosio je dio svoje civilne odjeće koju je donio iz sela. Bio je veoma hrabar, imao je oko 25 godina, i bio drag i pouzdan drug. Zvali smo ga »Četnik«, pošto je došao naoružan u svom seljačkom gunju, iz kraja u kom je bilo četnika. Nije se ljutio. On i Milan su bili potpuno čitavi, a ja sam zadobio dobru brazdu na glavi iznad lijevog dijela čela. Nisam htio da krenem sa ranjenicima i propustim ulazak u Bihać, već sam sa bijelom čalmom od zavoja krenuo sa njima.

Doživljaj na obali Une usred Bihaća ostao mi je u trajnom sjećanju. Jedinice brigade prodirale su brzo u grad sve do obale Une. Zora nas je zatekla na desnoj obali, preko puta centra. Uslova za prelazak preko Une nije bilo, ni preko mosta, ni van njega. U toj situaciji, ujutro sam sreo nekoliko mojih drugova i komšija obučениh u novu vojničku odjeću, sa novim duplim uprtačima i fišeklijama. Sve se na njima žutjelo

kao vosak. Bili su to Pero Ćopić, Đuro Ćuk, Lazo Bundalo, a malo kasnije vidio sam da se i Milan obukao. Ja sam posljednja dva-tri sata proveo u toploj kući zbog rane na glavi, pa nisam u mraku iskoristio priliku da se obučem. Upoređujući se sa njima vidio sam sebe u staroj i bijednoj uniformi. To bi me pred djevojkama u Hašanima ponizilo kao borca, jer nisam bio sposoban, kao oni, da se dokopam tako lijepog ratnog plijena. Ne, to nisam mogao dozvoliti. Pitao sam gdje se nalazi taj magazin i dobio odgovor. Ali, neprijatelj je sada vidio prilaz i ginulo se pri svakom pokušaju da mu se priđe. Došao sam na to mjesto i vidio nekoliko drugova iz moje čete i drugih kako vrebaju da prelete brisani prostor do zgrade sa odjećom, obuku se i vrate. Oblačili su se u samoj zgradi da bi izabrali odgovarajuću veličinu. Rečeno mi je da je nekoliko drugova teško ranjeno i poginulo, a neki su uspjeli da pretrče tamo i ovamo bez rane. I ja sam potrčao koliko sam brže mogao. Osjetio sam kišu kuršuma, ali me nijedan nije dotakao. Kada sam se obukao shvatio sam koliko je opasno ponovo pretrčati taj brisani prostor. Ali, natrag se moralo i, srećom, vratio sam se bez ogrebotina. Nisam imao mogućnosti da se vidim u velikom ogledalu. Nisam nikad sebe tako ni vidio, već sam gledao niz sebe i zapitkivao drugove kako mi stoji. Poslije mene pretrčao je do magacina drug »Četnik«, obukao se i otuda nam sa vrata javio da je sve u redu. Zaista, bio je vojnik da staneš i gledaš. Potrčao je natrag, i na polovini prostora pao svom dužinom. Nekako se neprirodno počeo namještati da puže prema nama, sa grčem na licu, ali ćutke. Pitali smo ga gdje je ranjen, i on je pokazao nogu. Pogoden je bio u butnu kost i više nije mogao s mjesta da makne. Evakuisan je u bolnicu Korčanica u Grmeču, a u toku liječenja obolio je od tifusa i umro. Žao mi je što mu se ne sjećam imena i prezimena i mjesto rođenja, a dobro ga se sjećaju svi koji su živi iz naše čete. Ti događaji oko oblačenja dešavali su se bez znanja komande čete. Kada su pale žrtve to se saznalo i došlo je do energičnog reagovanja, prijetnje i pozivanja na odgovornost. Ja se, srećom, nisam našao u tom trenutku tu, jer sam se angažovao oko evakuacije našeg druga »Četnika«.

Poslije bihačke operacije naša brigada je došla u Podgrmeč. Tada mi se pružila mogućnost da me, zbog novog odijela i mnoštvo žute kože od opasača, uprtača i fišeklija, moje komšije, posebno uvažavaju i cijene, naročito djevojke.

Oslobođenje Bihaća

STEVO MILANKOVIĆ

Nakon oslobođenja grada Jajca i posle borbi sa Nemcima kod Travnika, 2. krajiška brigada je krenula u pravcu Bihaća. Od Jajca do Bihaća, uz povremene borbe i kraće odmore, putovali smo nekoliko dana.

Jedne večeri u jesen 1942. krenuli smo u napad na grad Bihać. Naša kolona na putu ispod planine Grmeč, prolazila je kraj stotine volovskih i konjskih kola, ljudi, žena i devojaka, koji su bili spremni, kada mi grad osvojimo, da odmah potovare u kola ratnu opremu, hranu i drugi materijal i da ih odvezu u naše magacine - skloništa u planinu Grmeč.

Naša brigada je napadala na grad na desnoj obali Une. Naš bataljon je nastupao od brda Grabež. Ustaše su naročito žilav otpor davale sa Kule, sa suprotne strane reke Une, kraj mosta. Opšti napad na grad započeo je tačno u ponoć. Moj bataljon je nastupao na levom krilu brigade, a moja četa na levom krilu bataljona, a moj vod na levom krilu čete do same obale reke Une. Prilikom otpočinjanja borbi, iznenada sa levog boka moga voda i čete, ustaše su iz zasede iz nekih mlinova na reci Uni, otvorili mitraljesku vatru po našim jedinicama i tom prilikom ranili neke naše drugove. Mi smo odmah uzvratili brzom paljbom po tim mlinovima i verovatno, ili smo ih pobili, ili su nam pobjegli u čamcima na suprotnu stranu reke Une. Uglavnom, od njih više nismo imali nikakvih smetnji. Na desnom krilu naše brigade prvi je u grad ušao vod Petra Borojevića i zapalio neke kuće. Kada nam je bilo javljeno da je naše desno krilo već prodrlo u grad, to nas je još više ohrabrilo, tako da smo uz plotunsku vatru iz svih vrsta oružja krenuli u opšti juriš i pri tome zauzeli deo grada na desnoj obali reke Une.

U napadu na grad, naročito smo imali veliku podršku od našeg topa - haubice, koji je sa brda Grabež neprekidno tukao i bombardovao sve ustaške položaje u gradu.

Zauzimanjem dela grada na desnoj obali reke Une, moja jedinica je bila raspoređena duž obale reke u kućama. Gađajući preko reke Une, naše jedinice su ugrozile ceo centar grada Bihaća i svu ustašku artiljeriju u parku kod mosta. U ovom dvoboju preko reke, ustaše su upotrebile i svoje topove i počeli sa njima direktno da pucaju u naše prozore i kuće, odakle smo ih mi tukli. Pošto su od ovih granata neke kuće

počele da gore, mi smo se povukli preko ulice u drugi red kuće i ponovo na prozorima zauzeli nove položaje. Kod mosta na suprotnoj strani ceste, nalazio se neki dućan, pun razne robe. Nekoliko naših boraca, koji su pretrčavali preko ceste i išli u taj dućan po robu, bilo je ranjeno od ustaškog mitraljeza sa kule, pa čak je jedan - koliko se sećam - i poginuo. Ostalima je bilo strogo zabranjeno da idu u taj dućan po robu. Drugog dana posle podne naše jedinice su prešle na juriš preko mosta, savladale ustaše u tvrđavi - kuli, a zatim u sadejstvu sa ostalim našim brigadama oslobodile grad Bihać.

Prestankom borbi obukli smo se u jednom magacinu u nova vojnička odela, zatim se postrojili i odmah otišli na položaje prema Bосanskoj Krupi.

Sa Prvim bataljonom u napadu na Bihać

IVO LOVRIC

Novembra 1942. organizovan je napad za oslobodenje grada Bihaća, da bi se u oslobođenom gradu održalo prvo zasjedanje AVNOJ-a. Druga krajiška brigada, po zadatku, napadala je na grad sa desne strane rijeke Une i to po noći. U napad smo krenuli sa vrlo malo municije, na brojnog i dobro naoružanog neprijatelja.

Da bi neprijatelja iznenadili i napravili mu pometnju unutar njegovih redova, 1. četa 1. bataljona dobila je zadatak da se neopaženo i bez borbe povuče kroz neprijateljski odbrambeni raspored i posjedne položaj kod glavne ulice u gradu na desnoj strani rijeke Une. Kada je već bilo vrijeme za opšti napad, 1. četa je otvorila vatru, vičući: »naprijed, ovdje je druga krajiška brigada«. Ta pucnjava i vika u gradu, demoralisala je neprijatelja na glavnom odbrambenom položaju, tako da su ga ostali djelovi 2. brigade relativno brzo likvidirali, izbacivši neprijatelja iz rovova i tako za kratko vrijeme oslobodili ceo deo grada na desnoj obali rijeke Une.

U toj borbi bilo je i dobacivanja i viceva. Na primjer, kada su neprijateljski vojnici bježali sa položaja prema gradu, jedan vojnik je trčao niz cestu i kada je već bio blizu položaja naše čete, naš borac Marko Bilbija zapitao je, »Ko ide«, a ovaj je odgovorio - svakako misleći da su to njegovi - »ustaša sam, brate, evo iskaznica«, a Marko mu dobaci: »Čorav sam, ne vidim čitati« i opali metak te ubije toga ustašu i od nje ga uzme oružje i punu torbicu municije.

U daljoj borbi, djelovi 2. brigade pokušavali su jurišima ovladati mostom na rijeci Uni i stupiti u borbu sa neprijateljem u drugom djelu grada, ali im to nije polazilo za rukom, zbog brisanog prostora i izuzetno jake vatre sa druge strane obale.

U toku dana naše jedinice su održavale osvojenu teritoriju, držale neprijatelja u blokadi i tek u drugoj noći u združenoj borbi svih naših jedinica likvidirala je neprijatelja i na levoj obali rijeke Une i tako je oslobođen grad Bihać i time postao slobodan. Odmah za njim bila je oslobođena i Bosanska Krupa.

Susret sa komandantom Prve proleterske brigade

NIKICA MRDA

Jednog dana u novembru 1942. naređeno je štabu 2. krajiške brigade da u 1. proletersku diviziju, formiranu tih dana, uputi jedno minobacačko odjeljenje iz prateće čete brigade. U naređenju je naglašeno da to bude jedan minobacač 82 mm sa priborom i dva sanduka minobacačkih mina.

Za taj zadatak na partijskom sastanku prateće čete 2. krajiške brigade, održanom u selu donja Čađavica, određen je bio borac prateće čete Nikica Mrda.

Zadatak sam primio, kao i poštu za štab 1. proleterske divizije od zamjenika komandanta 2. brigade Burina Predojevića, u selu Donja Čađavica. Betaljna uputstva dao mi je komandir prateće čete Milo Ševo, rodom od Bosanskog Petrovca.

Komandir voda Božo Bundža izabrao je najbolji minobacač sa svim priborom, osim nišanskih sprava, jer smo u četi imali samo jedne, dva sanduka mina i najboljeg konja, kojeg smo zarobili u Prijedoru.

Za put sam se dobro pripremio. Naoružao sam se automatom, pištoljem i sa pet ručnih bombi i s dovoljno municije za automat i pištolj. Hrana mi je bila obezbijedena za tri dana.

Put je vodio kroz sela Podgrmeča, pravcem Gornja Čađavica - Velika i Mala Rujiška - srednji Bubovik - Veliki Bubovik - Velika Jasenica - Srpska Jasenica, a zatim preko Grmeč-planine, Ravnog Bola, sela Suvaje i Bosanskog Petrovca.

I ranije sam sa brigadom prolazio kroz neka sela, pa mi je put bio djelimično poznat, a kao šumski radnik radio sam u Ravnom Bolu.

Na put sam krenuo početkom novembra 1942, poslije zauzimanja Bihaća i zanoćio u Srpskim Jasenicama.

Brugog dana na put sam krenuo oko 7 časova preko Grmeča, šumskim putem pravcem Vodice, koji sam slabo poznao, a bio je dug oko 35 kilometara. Stigao sam na konak u selo Suvaja.

Trećeg dana marša krenuo sam oko 8 časova. Seljak mi je pokazao najkraći put, koji je vodio kroz sela Suvaja, Latinovići i Rasinovci. U Bosanski Petrovac stigao sam trećeg dana oko 12 časova.

Po dolasku u Bosanski Petrovac javio sam se u Komandu mjesta, a odatle sam bio upućen u školu, gdje se nalazio štab 1. proleterske divizije. Pred školom me zaustavio stražar. Kada sam mu objasnio odakle dolazim i šta hoću, pokazujući mu poštu koju sam nosio za komandanta 1. proleterske divizije, legitimisao me je i dozvolio da uđem u dvorište i svežem konja. Zatim sam, sa još jednim borcem, pošao na prvi sprat.

Ušao sam u kancelariju, vojnički pozdravio i predao poštu. Za stolom je sjedela jedna partizanaka, koja je kucala na pisačkoj mašini, a diktirao joj je jedan rastom mali crni čovjek sa brčićima, kojeg sam tada prvi put vidio.

Prišao mi je i pozdravio. Uzeo je poštu i pročitao. Pitao me za Ratka Martinovića, Sošu i druge rukovodioce, i kako se krajišnici bore.

Sišao je sa mnom u dvorište, i naredio da skinem minobacač sa konja. Primijetio je da nema nišanskih sprava. Objasnio sam mu da u četi na četiri minobacača imamo samo jedne, pa ih zato nisam donio.

Da bi provjerio kako rukujem minobacačem, dao mi je zadatak da nanišanim i gađam cilj - jednu malu kuću na Medenom polju, u pravcu Oštreolja.

Odmah sam postavio podlogu, zatim lafet, pa cijev. Primijetio je da ide sporo. Naredio je jednom borcu da mi pomogne, a i sam je uzeo cijev da mi doda i da je postavi. Kada sam postavio minobacač u pravcu cilja, postavio sam tri piketa za određivanje pravca za gađanje. Pomoću piketa i palca ruke cijenio sam odstojanje do cilja i, prema proračunu, ono je iznosilo oko 2,5 kilometra. Istovremeno, je cijenio odstojanje. Prema njegovoj procjeni bilo je oko 2,7 kilometara. Odobrio mi je da gađam prema svojoj procjeni. Kada sam provjerio da li su minobacač, piketi i ostalo ispravni i postavio ih kako treba, izvadio sam granatu iz sanduka, u kojem je bilo postavljeno osnovno punjenje, i uzeo dopunsko punjenje i postavio za ocijenjeno odstojanje. Pristupio sam gađanju. Kada sam minu prihvatio i počeo da je stavljam u cijev, komandant 1. proleterske divizije Koča Popović uhvatio me je za ruku i rekao: »Ne, tu će granatu moji proleter i bacati na stvarni i važniji cilj«. Samo je želio da provjeri koliko poznajem to oružje i da li njime znam da rukujem. Na kraju me je pozdravio, zagrlio i pitao da li su svi krajišnici tako dobri borci. Pitao me je i da li bih želio da ostanem sa proleterima. Odgovorio sam mu da bih, ali mi je naređeno da se vratim u svoju jedinicu.

Odveo me u kancelariju, počastio kafom i pićem, dok je sekretarica pisala potvrdu da sam predao minobacač. Zatim je naredio vojniku da mi se obezbijedi ručak i da sa njim ručam.

Pozvao je odbornika da mi obezbijedi suhu hranu za jedan dan i vodiča koji će me provesti kroz Grmeč, preko Smoljane, na Međugorje.

Krenuo sam sa vodičem pravcem sela Rasinovci - Latinovići - Dragišići - Krnja Jela - Catrnja - Okruglica - Palež - Malo Međugorje, odakle sam mogao da vidim Podgrmeč, Palanku i Otiš.

Vodiča sam vratio nazad, a ja sam preko Grmeča stigao u Tuk Bojiju i selo Catrnja.

Poslije noćenja, odmora, večere i doručka, koji su mi pripremili, krenuo sam u brigadu, preko Lušci Palanke i Fajtovaca, u Suvaču i selo Brdare.

Javio sam se u štab brigade, koji se nalazio u Suvači, predao poštu i potvrdu koju mi je dao Koča Popović i obavijestio ih kako sam prošao na putu i kako sam razgovarao sa njim. Isporučio sam pozdrave Ratku Martinoviću, Đurinu, Soši i drugima.

Za savjesno izvršavanje zadatka zamjenik komandanta brigade Đurin dao mi je deset dana nagradnog odsustva, ali ga nisam htio koristiti, nego sam se vratio u svoju četu.

Upoznao sam Mošu Pijade i Veselina Maslešu

VASILJE JOVANIČ VASO

Po oslobođenju Bihaca 4. novembra 1942. naveče, kada je bilo najveće veselje među borcima i narodom grada zbog naše pobjede, pozvao me Branko Zrnić, politički delegat kurirskog voda pri štabu brigade, i rekao mi da se javim političkom komesaru brigade Niki Jurinčiću radi obavljanja specijalnog zadatka. Kada sam došao u štab kod njega sam zatekao: Petra Radovića, rukovodioca politodjela brigade, i Mirka Đurića, borca iz 1. Šipkinog bataljona naše brigade. Đurića sam i ranije poznao, jer smo iz istog kraja. Prije rata smo radili zajedno u Dobrljinu i rudniku Lješljani, a od prvih ustaničkih dana, prije formiranja 2. krajiške brigade bili smo u kozaračkim jedinicama. Komesar brigade saopštio je nama dvojici da ostajemo u Bihacu sa Petrom Radovićem, radi likvidacije ustaških zlikovaca koji su ostali i kriju se u gradu i okolini: »Bićete pod komandom Petra Radovića, i sva njegova naređenja morate izvršavati. Sa vama biće još nekoliko kurira i boraca iz prateće čete Operativnog štaba«. Toga trenutka bio sam ponosan što nam je povjeren veoma odgovoran zadatak. Đurić je bio fizički jak, dobro razvijen, spreman za borbu u svakim prilikama, pa sam bio siguran da ćemo zadatak obaviti.

Po naređenju Operativnog štaba, brigada je odmah izvršila pokret prema Bosanskoj Krupi i Bosanskom Novom, sa zadatkom da čisti razbijenog neprijatelja koji je bezglavo bježao ispred naših jedinica i povlačio se prema Bosanskom Novom.

Nas dvojica, i Petar Radović, pošli smo u zgradu Županije, i tu se sastali sa drugovima iz Operativnog štaba. Odmah smo prešli u zgradu ustaškog redarstva, gdje smo se susreli sa političko-pozadinskim radnicima iz Bihaca. Sa nama je održan sastanak, na kome smo dobili zadatke. Petar Radović je naredio meni i Đuriću da ostanemo u obezbeđenju zgrade i rukovodstva koje je saslušavalo uhvaćene zlikovce - ustaše. U okviru toga trebalo je čuvati i zatvor, koji se nalazio u podrumu. U stvari, to je bio ustaški zatvor u kome su ustaše držale uhvaćene taoce i likvidirale - ubijale i klale - simpatizere NOP-a.

U isleđenju i sastavu narodnog suda, pored Radovića, bilo je nekoliko drugova iz Operativnog štaba i političko-pozadinskih radnika. Pozadinsko-politički radnici iz grada imali su tačne podatke o tome gdje se kriju ustaše, pa su ih određene grupe boraca lako pohvatale i dovele pred Narodni sud.

Poslije dva dana intenzivnog rada, za vrijeme isljeđenja, priključio im se jedan stariji čovjek koji je nosio veliki pištolj, kakav do tada nisam vidio, obješen preko ramena, sa naočarima. Zvali su ga čika Janko. Primijetio sam da mu se u razgovoru Radović i drug koji je radio sa njim često obraćaju za savjete i ponašaju se kao sa pretpostavljenim. Čika Janko se sa jednim drugom smestio u drugoj sobi - kancelariji na spratu zgrade i sa njim nešto pisao. Petar Radović je odredio mene i Đurića da, u smjenama, dežuramo pred vratima i ne puštamo nikog, sem njega i drugove koji rade sa Radovićem.

Pošto sam bio »dobar« majstor za kuvanje kafe, sa vremena na vrijeme, danju i noću, kuvao sam kafu za Radovića i drugove, i nosio kod čika Janka. Jednom mi se desilo, kada sam im doneo kafu, da se iz radoznalosti zagledam u papire koji su se nalazili na stolu. To je čika Janko primjetio, breкнуo se na mene i rekao: »Što to buljiš očima po stolu, nije to tvoj posao, ti se nerazumiješ u to, obavljaš ti svoje dužnosti«. Ja sam se izvinio i kazao da sam slučajno pogledao, i odmah sam izašao iz kancelarije.

Bio sam radoznao: ko je čika Janko i drug sa njim? Pomišljao sam da je politički radnik iz pozadine u Bihaću, ali sam sumnjao zbog načina na koji su se sa njim ophodili Radović i drugovi. Nisam mogao doletjeti radoznalosti, pa sam jednom prilikom, kada sam doneo kafu Radoviću i drugovima, pitao Radovića ko su čika Janko i drug sa njim. Radović se nasmejao i rekao: »Zar ti Jovanoviću ne znaš, to je drug Moša Pijade, dugogodišnji robijaš po zatvorima bivše Jugoslavije, član CK KPJ, član Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije i bliski saradnik Vrhovnog komandanta druga Tita, a drug sa njim je Veselin Masleša, stari revolucionar, koji sa čika Jankom piše nacрте odluka za zasedanje AVNOJ-a«.

Poslije obavjesti i saznanja ko su čika Janko i Veselin Masleša, preneo sam Đuriću da su oni velike ličnosti iz rukovodstva NOP-a Jugoslavije i da moramo biti budniji i pažljiviji u obezbjeđenju.

Sjećam se neumornog danonoćnog rada čika Jankovog i Maslešinog. Radili su danju i noću u toj kancelariji i, sa vremena na vrijeme izlazili iz nje. Čika Janko, uslijed premorenosti i nespavanja, spavao je sjeleći u fotelji, a zatim je nastavljao da radi. Ja sam se čudio kako izdržava da više od šest dana i noći neprekidno radi ne izlazeći iz zgrade, i otkuda mu snaga i energija da izdrži takve napore, jer je fizički bio slab.

U tom isleđivanju zlikovaca povremeno je, prilikom ispitivanja najokorelijih ustaških vođa, učestvovao u saslušanju i Moša Pijade - čika Janko. Malo se šta moglo otkriti od zlikovaca, jer su to bili krvnici i koljači srpskog življa - zakleti ustaše, pa su, odlukom Narodnog suda, bili osuđeni na smrt i likvidirani.

Poslije šest - sedam dana rada u kancelariji, čika Janko je izašao u grad (Bihać). U njegovoj pratnji, sa drugovima, bio sam i ja. Sjećam se, kada smo prolazili pored nekog magacina, primjetili smo prepirku između intendanta i pozadinskih radnika oko podjele plijena, namirnica i duvana koji su se nalazili u magacinu. Drug Moša je svratio kod njih i raščistio prepirku i podijelio plijen. Svi su na kraju bili zadovoljni.

Oni su poznavali čika Janka, kojeg je Vrhovni štab bio zadužio za snabdijevanje. Poslije tog slučaja nastavili smo put ulicama Bihaća i došli u Vrhovni štab. Mi, kuriri, sačekali smo ga kod drugova iz prateće jedinice Vrhovnog štaba i, po njegovom izlasku vratili smo se u zgradu redarstva.

Za vrijeme našeg boravka u Bihaću primijetili smo da se ubrzano radi na dekoraciji i uređenju grada, krečenju kuća i farbanju ograda i drvenarije u svim ulicama. Uveliko su se obavljale pripreme za doček novih delegata za Prvo zasjedanje AVNOJ-a, ali nismo znali kad će se održati, jer je to držano u tajnosti.

Poslije 15 dana provedenih u Bihaću i završetka čišćenja grada i okolnih mjesta od skrivenih ustaških zlikovaca vratili smo se sa Petrom Radovićem u našu brigadu, koju smo tad našli u Novskoj planini. Odmah smo se uključili u njene borbene zadatke na Bosanski Novi. Mirko Đurić je ponovo otišao u svoju jedinicu (1. bataljon), ja u kurirski vod brigade, a Petar Radović u politodjel brigade.

Radović Petar je tragičnim slučajem poginuo kao prvi komesar naše mornarice 1943. godine. Mirko Đurić je, kao borac i starješina, do kraja rata učestvovao u slavnim borbama koje su njegove jedinice vodile i nastavio službovanje u jedinicama JNA do penzionisanja u činu pukovnika.

Na straži kod Operativnog štaba

PETAR DIVJAK

Krenuli smo na Bihać. Na smotri nam je govorio Osman Karabegović, legendarni organizator ustanka u Bosanskoj krajinici. Govorio je vatreno i ubjeđivao kako je samo on to znao. Činilo mi se da gutam svaku njegovu riječ.

Dobili smo znake raspoznavanja »Drvar - Daruvar«. Dok smo mi, borci, uvježbavali da ih zapamtimo, Rade Komnenić Prznica, kozer i šaljivdžija, kaže nam: »Kad bi vas slušao moj ćaća Simo, rekao bi: e bene jedne, pa to vam je lako zapamtiti, pomislite na dva drveta, jedno je drvar, a drugo daruvar«. Svi smo se smijali, ali nam je ta Radina upadica dobro pomogla da upamtimo znake.

Prvi bataljon je dobio zadatak da se ubaci u grad bez borbe, ali smo prilazeći gradu naišli na liniju neprijateljevih rovova i bunkera, tako da smo se morali probijati. Brzo smo se probili. Vodič nas je doveo do nekog drvenog mosta na Uni. S druge strane bio je neprijatelj. Posjeli smo položaj. Mještani su nam rekli da se u blizini nalazi magacin odjeće i obuće, i da je straža pobjegla.

Naša desetina je određena da pođe do magacina i u toku noći izbaci odjeću i obuću vani. U magacinu smo našli uglavnom cipele. Na sreću, one su bile vezane, po deset pari, pa je izbacivanje išlo brzo, ali smo radili po mraku. U jednom trenutku nešto me snažno udarilo u leđa, te sam pao. Osjetio sam da malter i cigla padaju po meni i da je vazduh pun prašine. Nisam znao šta se dešava. Pipao sam se da vidim jesam li ranjen. Stevo Sanader i Pero Goronja su se smijali. I njih je poklopilo, ali su ostali na nogama, otpuzili smo do vrata da uhvatimo čistog vazduha. U stvari, sa lijeve obale Une neprijatelj je topovskom granatom pogodio potkrovlje magacina. Prekinuli smo izbacivanje. Po zauzeću Bihaća naši borci su vadili cipele ispod gomile cigle, maltera i prašine.

I pored te nezgode, gotovo svi borci 1. bataljona dobili su nove cipele. Tom plijenu smo se veoma obradovali pred nastupajuću zimu, a mnogi od nas su zamijenili opanke i oputnjake novim cipelama. Pošto nismo imali vremena da cipele dijelimo po mjeri, po svanuću je nastala opšta zamjena. Ja sam mijenjao broj 44 sa desetarom Vesom za broj manje.

Ujutro, naša desetina je dobila novi zadatak. Saopštio nam ga je desetar Popović: »U gradu se vode teške borbe. Neki razbijeni dijelovi

neprijatelja probijaju se u našu pozadinu i mogu nam ugroziti i Operativni štab. Spremite se i pravo za mnom«.

Na izlazu iz grada naišli smo na napuštene neprijateljeve rovove i bunkere. Vjerovatno se naš bataljon te noći tada probio. U njima je bio poneki mitraljez, puška, bomba, čebe i mnogo municije. Htjeli smo to da kupimo, ali nam desetar Vaso nije dozvolio: »Ostavi, mi nismo za to zaduženi. Mi imamo važniji zadatak. To će pokupiti onaj ko bude za to zadužen«. Jedino nam je dozvolio da uzmemo municije koliko možemo ponijeti. Ali, nama se oružje nije ostavljalo, posebno puškomitraljezi. On nas je pogledao i samo se nasmijao. Tako smo ponijeli i nešto oružja.

Na jednoj uzvišici sa koje se Bihać vidio kao na dlanu, pored neke brvnare, stajala je grupa naših rukovodioca sa dvogledima u rukama. Bili su veseli i razdragani. Naš desetar im je prišao i raspotirao. Prišli smo i mi nešto bliže. Košta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, priđe nam raspoložen, i pozdravljajući nas reče: »Eto, momci, donijeli ste toliko oružja da se može naoružati još jedan vod naše vojske. Sad se malo odmorite«.

Zapalo me da budem prvi na straži neposredno uz štab. Dok sam stražario slušao sam razgovore članova štaba i više drugih rukovodilaca koje ne poznajem. U jednom trenutku Košta se obratio Osmanu: »Osmane, valja priznati da je ova 2. krajiška brigada jako žilava. Vidiš kako neprijatelj pokušava da je izbací iz grada, a ona se neda«. Bilo mi je drago, pa sam se nasmiješio. Pošto su to primjetili, neko me upita što se smijem. »Pa to je moja brigada«, odgovorio sam.

Osman me odmah ispravio: »To je naša brigada i ti njoj pripadaš, tako treba da kažeš, jer može se naljutiti drug Ratko« (Martinović, komandant brigade).

Videći da mi je neprijatno, Osman je prošao i, smijući se, pomilovao me po glavi. Taj gest visokog rukovodioca toliko je uticao na mene da mi je i do danas ostao jedan od najradosnijih trenutaka u životu. Bio sam mlad po godinama i još uvijek mlad borac, seljače sa Manjače, seoski najamnik koga život nije milovao. Tada sam se zarekao da moram biti dobar borac, da moram služiti primjerom, ne samo radi slobode i pravde za koju se borimo nego i radi ljudi - komunista koji nas vode.

Iako sam bio umoran i nenaspavan, bilo mi je žao kad mi je došla smjena.

U borbi za prvo oslobođenje Bihaća

BRANKO MARČETIĆ

Nakon oslobođenja Jajca, 2. krajiška brigada stigla je u Skucani Vakuf, nedaleko od Lušci Palanke. Tu smo, između ostalog, popravljali odjeću i obuću, odmarali se i organizovali političku nastavu. Bilo nam je neobično mirovanje poslije burnih i dinamičnih događaja koji su tom odmoru prethodili.

Jednog dana otpočele su pripreme za napad na Bihać. O tome su prvo saznali komunisti, koji su obavljali političke i druge pripreme u strogoj tajnosti. Svaki komunista je dobio zadatak da brine o svojoj jedinici. Pokret za Bihać vodio je pravcem Lušci Palanka - Srpske Jasinice - okolina Bihaća. Na putu smo dvije noći proveli u selima čijih imena se ne sjećam. Petnaestak kilometara pred Bihaćem imali smo posljednji odmor. Tu smo podjelili suhu hranu i psihički se pripremili za napad.

Na brdu iznad sela Ribića cjelokupni starješinski sastav na čelu sa komandantom brigade Ratkom Martinovićem izvršio je izviđanje. Utvrđeni su pravci napada svake jedinice ponaosob. Time je bio strogo utvrđen zadatak čak i desetinama. Komandir 2. čete 3. bataljona Đuro Vučenović, zvani Busen, dobio je zadatak da napadne selo Ribić. Četa je napala i uspješno ovladala dobro utvrđenim selom, zaplijenivši dva topa protivkolca i mnogo drugog oružja i municije. Prema ranije utvrđenom pravcu kretanja, naša četa je posjela mladi voćnjak na desnoj obali Une, s lijeve strane ulice koja je spajala željezničku stanicu i most na Uni. Dakle, na samom ulazu u Bihać.

Kao desetar 3. desetine 2. čete 3. bataljona, dobio sam zadatak da zaposjednem i kontrolišem prilaz mostu. Pošto je uveliko bila noć, taj zadatak smo obavili dosta lako. Poslije toga mi je naredeno da pretresem dvospratnu kuću u čijem se prizemlju nalazila poslastičarnica. Kuća se nalazila na samom uglu, kojeg je činila ulica koja se završavala mostom na rijeci Uni. To naredenje mi je dopunjeno po dolasku komandira čete Đure Busena, koji mi je rekao da treba zauzeti drugi sprat kuće, sa kojeg će moji borci moći da tuku lijevu obalu Une.

Odlučio sam da sa sobom povedem puškomitraljesca Marka Dardu iz Jeličke kod Prijedora i njegovog pomoćnika Ostoju Petoša iz istog sela. Sve prostorije u kući bile su u potpunom mraku. Krenuo sam na čelu te male grupe, uz vanjske drvene stepenice, na prvi sprat kuće. Ništa nismo primjetili, pa smo istim stepeništem produžili na drugi sprat, na koji se ulazilo sa drvene terase. Pritajili smo se na terasi na kojoj

je bio ulaz u predsoblje. Vrata su bila otvorena. Culi smo tihe šumove i glasove. Bio sam ubijeđen da su to stanari kuće u strahu pogasili svjetla i sakrili se. Primijetio sam jedna vrata na desnoj strani i jedna pravo iz predsoblja. Ušli smo u predsoblje Darda i ja. I dalje smo mislili da se radi o stanarima kuće, pa sam ih pozvao da izađu, da se ničega ne plaše.

Tek što sam završio posjednju riječ, čuo sam oštar zvuk udarca o metalni predmet, a zatim je pred nama zapištala ručna bomba. Instiktivno smo jurnuli na desna bočna vrata, koja su se sa nama srušila u ostavu. Bomba je eksplodirala, ali nismo bili povrijeđeni, jer je i Petoš osjetio opasnost, pa se zaklonio na vanjskom stepeništu.

Nakon eksplozije smo ustali. Aktivirao sam svoju bombu i ubacio je kroz otvorena vrata u prostoriju iz koje su na nas bacili bombu. Začuli su se jauci. Upitao sam neljubazne domaćine zašto su na nas bacili bombu kada sam ih pozvao da izađu. Na koliko ih je, jedan glas je odgovorio da ih je sedam i da su svi ranjeni.

U međuvremenu, komesar čete Joža Štembeger došao je da vidi šta se dogodilo pošto je čuo eksplozije bombi. Zamolio sam ga da mi donese neku svjetiljku. Komesar se brzo vratio sa lojanicom. Predeo mi je na prozoru ostave i vratio se u dvorište. Upaljenu lojanicu držao sam u lijevoj ispruženoj ruci, a pištolj u desnoj. Tako sam osvjetlio prostoriju. Pozvao sam ih da izađu. Jedan po jedan, izlazili su pripadnici Crne legije, šest vojnika i natporučnik. Nudili su mi cigarete i govorili ljubazne riječi. Utvrdio sam da su samo trojica ranjena. Razoružali smo ih, a kako je naša odjeća bila dotrajala obukli smo njihove uniforme, pa smo ih sproveli u dvorište komande čete.

Pošto sam ih postrojio u dvorištu, komandir čete Đuro Busen je odveo natporučnika u neku šupu na ispitivanje, a ja sam obavio razgovor sa ostalom šestoricom. Pitao sam ih ko je i zašto bacio bombu kada sam ih pozvao da se predaju. Svi su bili jednoglasni da je to uradio natporučnik Ivica. U tome se pojavio komandir, koji je pred stroj vratio natporučnika. Komandiru sam saopštio izjavu crnolegionara, a zatim ponovo postavio isto pitanje. I odgovor je bio isti. Tada je natporučnik Crne legije izjavio: »Jesam, časno sam se borio i časno ću poginuti«. Tada sam ga zagrabio i izbacio kroz vrata u baštu. Ostatak posla obavio je pomoćnik puškomitraljesca Petoš. Ranjene legionare smo previli i svih šest uputili u štab brigade.

Sljedećeg dana ostao sam sa svojom desetinom na istom mjestu sa zadatkom da štitim most u slučaju neprijateljevog protunapada. Prije zalaska sunca kod nas je stigao zamjenik komandanta brigade Đurin Predojević. Tu je bio i komandant bataljona Mile Vučenić, koji je na tu dužnost postavljen poslije ranjavanja Mlade Obradovića na izviđanju, na brdu više Ribića.

U predvečerje je jenjala neprijateljeva vatra na naše položaje, jer se od Plješevice, odnosno od Žegara pojačao napad naših jedinica. Na pitanje Đurina ko bi prešao u Borik da ispita situaciju, odgovorio sam da bih to uradio sa svojim borcima. Ocijenio sam da bih se mogao privući do sredine mosta, gdje se nalazila krava, ubijena prethodne noći.

Odatle bih, ako neprijatelj ne bude gađao, dao znak desetini da krene za mnom.

Moja procjena je bila tačna. S lakoćom sam došao do sredine mosta koristeći tijelo ubijene krave kao zaklon. Neprijatelj nije otvarao vatru na mene, pa sam dao znak desetini da krene. Kada smo prošli, za nama su krenuli i drugi. Među prvim su most prešli zamjenik komandanta brigade Đurin i komandant bataljona Vučenović. Tu sam dobio zadatak od komandanta bataljona da sa svojom desetinom idem niz lijevu obalu Une prema riječnoj adi, gdje je bila bihačka komanda pozadine neprijateljskog garnizona.

Nismo prošli ni sto pedeset metara niz Unu, kad primjetih da mi neka žena sa prozora kuće na raskršću daje znak da nam neprijateljska vojska ide u susret lijevom uskom ulicom. Moja desetina se kretala na odstojanju od pet do deset metara iza mene. Pogledao sam lijevo i primijetio kolonu domobrana.

Na nekih tridesetak metara odlučno sam stao i povikao: »Stoj!«. Domobrani su stali. Zatim sam naredio da odlože oružje. Oni su mirno skidali oružje i ostavljali ga na ulicu. Naredio sam im da krenu naprijed, što su bez pogovora uradili. Postrojio sam ih: četiri oficira i dvadeset devet vojnika. Pod stražom tri naoružana borca, razoružane domobrane poslao sam u štab brigade. Krenuli smo u komandu pozadine neprijateljevog garnizona. Sve radionice, skladišta, pekare i ostale prostorije bile su prazne. U krojačkoj radionici moji borci su se obukli u nove uniforme. Izdao sam naređenje da obezbijede sve objekte. Na ulazu u krug pratio sam kako se odvija borba za ostatak utvrđenja u Bihaću. Naše jedinice su napredovale i pucnji pušaka i puškomitraljeza su se lagano udaljavali.

U mislima sam pratio borce koji su osvajali kuću za kućom, ulicu za ulicom i tako našoj borbi donosili još jednu pobjedu. Iz razmišljanja me, iznenada vratilo prisustvo neke žene. Bila je to žena koja me je upozorila sa prozora na nailazak domobrana. Pitala me: »Šta će biti sa mojim mužem, oficirom, kojeg ste maloprije razoružali i pod stražom poslali sa ostalim? Hoće li biti streljan?« Odgovorio sam joj da mu se ništa neće desiti ukoliko svoje ruke nije okrvario narodnom krvlju. Odbio sam poziv da pođem u njen stan na čašćenje, pravdajući se da imam mnogo posla. Dolazila je još dva puta. Na kraju rekao sam joj da njen život nije u opasnosti ukoliko preda oružje svog muža, na primjer vojni pištolj. Odgovorila je da ima muževljev pištolj, da ga je sakrila i da će ga dati ukoliko dođem u njen stan. Krenuo sam sa Dardom i Petošom. Kada smo stigli izašla je iz stana i krenula u šupu da nađe pištolj. Šupa je bila okovana daskama, a užom, lijevom stranom bila je naslonjena na kuću. U desnom krilu bila su drva za loženje.

Žena je ušla prva i na trenutak se ukočila. S mukom je progovorila: »U šupi ima neko«. Zatim sam ušao i osmotrio. U dijelu šupe uz kućni zid bila je vertikalna obloga načinjena od jelovih dasaka. Štitila je slivnu cijev od sanitarne prostorije na spratu, a u podnožju je prekrivala betonsku septičku jamu. Na oblozi su bila vrata, umjesto kojih sam primijetio slamaricu ispunjenu perušinom. Poslao sam Petoša s druge strane šupe i povukao je. Nikoga nije bilo unutra. Ugledao sam mirnu po-

vršinu septičke jame ispunjene fekalijama. Tu je, kako je žena rekla, sakriven pištolj. U jednom trenutku ugledao sam na površini jame nešto okruglo i tamno kao bundeva. Dohvativši pušku sa nožem dotakao sam predmet vrhom noža. Iz jame se začuo krik, pa sam shvatio da je u fekalijama sakriven čovjek, što me veoma iznenadilo. Posljednje što bih u fekalijama očekivao bio je čovjek. Rekao sam: »Boga mu ljubim šta ćeš tu?« Odgovorio je da je čuo kako mi ubijamo jugoslovenske žandarme pa se sakrio. Ljutito sam mu rekao da mi ne ubijamo staroju-goslovenske žandarme, jer ih imamo i kao komandante partizanskih jedinica. Naredio sam mu da izađe van i da se opere i presvuče.

Izašao je u dvorište, a zatim je iz stana istrčala njegova uplakana žena. U tom trenutku shvatio sam da su na istom spratu stanovala dvojica ustaša i oficir domobran sa ženama. Žena je brižno čistila svog muža, a mi smo stajali na pet-šest metara sa uperenim oružjem. Ulazna vrata dvorišta bila su ispunjena većim brojem žena, djece i građana koji su posmatrali taj prizor. Skidajući sa sebe krajnje zagađenu odjeću ustaša je drhtavom rukom pokazivao sliku svetog Đurđa na lančiću oko vrata, govoreći: »Ja sam čiste duše i savjesti«. Brzo sam primjetio: »Tvoja duša i savjest čisti su onoliko koliko je čisto tvoje odijelo«. Prisutni na kapiji su prasnuli u gromoglasan smijeh.

Građani na kapiji su me diskretno pozvali. Prišao sam im. Saopštili su mi da je zarobljenik najveći koljač u Bihaću, kao i njegov rođeni brat, ali u Zagrebu. Utom je pored dvorišta u kome smo se nalazili naišao komandant bataljona Mile Vučenović. Odmah sam ga obavijestio šta se dogodilo. Kratko je naredio: »Likvidirajte neprijatelja«.

Iako su te dvije žene sa svojim muževima živjele u istoj kući, nijedna od njih nije znala za ustašu skrivenog u septičkoj jami.

Zarobljenog ustašu sam doveo do objekta koji je čuvala moja desetina. Naredio sam mu da sjedne, smiri se, obećavši da će biti oslobođen ako nam otkrije skrivena skloništa ustaša i domobrana u Bihaću. Moj borac Marko Darda je stao iza mene sa uperenom puškom. Dao sam mu znak da bude miran. Međutim, on me nije shvatio. Ustaša je predosjećao kraj, skočio je na Dardu i pokušao da mu otme pušku. Nisam smio koristiti automat, bojeći se da ne ubijem Dardu, pa sam kundakom udario ustašu u zatiljek. Ostalo je završio Darda. U nekoliko riječi, prisutnim građanima sam rekao da će tako završiti svi narodni neprijatelji, koji su ga izdali i njegovu krv prolivali služeći neprijatelju. Djeca takvih nenarodnih elemenata biće pod našom zaštitom i obezbijeđena.

Napuštajući Bihać, komandant bataljona mi je dodao još jednu desetinu, sa zadatkom da obezbijeđujem oslobođeni Bihać do sutra, kada mogu očekivati smjenu. Naše jedinice su otišle u pravcu Cazina, Krupe i Otoke u nove borbe i oslobođanja. Stigli smo ih trećeg dana u selu Rujiška.

U napadu na Bihać

BRANKO MARIĆ

Februara 1942. stupio sam u Grabešku partizansku četui. Bio sam veoma mlad, gotovo dijete među najmlađim borcima u četui. U četui nam je bilo lijepo. Naročito su nam pomagali stariji drugovi i oni koji su bili odslužili vojsku. Željeli su poneki put da nas zaštite od napora i u borbama. Nisam dozvoljavao, želio sam da budem borac kao i drugi u četui. To su naši stariji drugovi znali i poštovali.

U četui sam ostao 3 - 4 mjeseca.

Tada smo poslani na omladinski vojnopoliitički kurs u selo Jelašinovce. Na kursu smo sticali osnovna znanja iz borbene obuke i nastave gađanja. Tačnije, kako se dobro gađa. Učili su nas da koristimo zaklone i kako da se krećemo u napadu i borbi prsa u prsa. Obuka u napadu na bunkere i rovove, te bacanje ručnih bombi oduzimala nam je skoro najviše vremena. Imali smo i vojno-političku nastavu. Nastava nam je dobro išla. Znanja koja smo sticali na kursu, mogli smo dobro u borbi primijeniti.

Bližio se i kraj kursa. Saopštili su nam da ćemo biti raspoređeni u 2. krajišku brigadu. Dočekali smo je kada se vraćala sa svog pobeđonosnog puta za oslobođenje grada Jajca i okoline. Bio je to 13. oktobar 1942. godine. Raspoređen sam u 2. četui 3. bataljona. Po stupanju u brigadu imali smo veoma brzo i jedno poveće vatreno krštenje. Moja četa je napadala Stari Majdan, Staru Rijeku u Kozinu.

Po oslobođenju tih mjesta krenuli smo dalje, u pravcu zapada. Išli smo, preko Benakovca, prema Bihaću. Stigli smo u selo Grabež, gdje su nam saopštile naše starješine da ćemo u napad na Bihać. Tu su izvršene sve pripreme za napad. Pripremala se i hrana za vojsku. Bilo je pečenog mesa - jarećeg, koje je bilo lijepo gledati, a kamoli jesti. Dijeljene su velike količine. Bilo je mesa kao drva. Odjednom, kada smo meso primili i počeli da jedemo, neki stariji drugovi rekoše da ne treba jesti mnogo i imati pune stomake pred borbu. Jer, onaj koga rane u stomak, ali mu je napunjen hranom, teško ostaje u životu.

To nam je pokvarilo apetit, a malo smo se i uplašili. Ipak, starije smo poslušali, tako da smo samo malo pojeli. Ostatak toga lijepoga mesa pojeli smo kasnije, kroz borbu. Baš nam je dobro došlo.

U toku napada išli smo u koloni. U naletu smo zauzeli žičane prepreke i rovove. Našli smo se u jednom prokopu. Odmah tu, na brdašcu, bila je neprijateljeva baterija topova, koju smo u jurišu zauzeli. Topovi su odmah okrenuti da pucaju i gađaju neprijatelja. Po njihovom zauz-

eću produžili smo prema željezničkoj stanici, a zatim smo se našli pred jednim drvenim mostom na rijeci Uni. Dalje se nije moglo. Tu nas je neprijatelj zaustavio jakim vatrom iz bihačke kule i bunkera oko i preko mosta. Vatra je bila tako jaka da je sve što je bilo uspravno pokošeno. Čak i bunkere, i ograde sa mosta.

Tu smo se zadržali duže vrijeme. Došli smo 2. novembra noću i ostali do 4. novembra. Dok se vodila borba za prelaz preko mosta, iskoristili smo da upadnemo u magacin odjeće, koji je bio pod stalnom puščanom i mitraljeskom vatrom. Magacin je bio djelimično na našoj strani, ali ga je neprijatelj tukao jakim vatrom. Obukli smo se. Sa drugovima Ljubomirom Čavićem i Mandićem upao sam u magacin, gdje smo se obukli. To smo krili od desetara desetine Laze Škorića. Nije dao da se udaljavamo, a mogli smo i poginuti. Bilo je nekoliko ranjenih drugova oko magacina, pa i poginulih. Kritiku druga desetara, koja je bila oštra, primili smo i računali da smo dobro prošli.

Poslije svega toga osjetili smo da po nama mile vaške. Dosjetili smo se da prilikom presvlačenja nismo skinuli i presvukli veš. Morali smo ponovo nazad. Skinuli smo i odijelo i donji veš i presvukli sve čisto i sve novo. Želio sam da dođem do nove uniforme, ne računajući da bi moglo biti i drugačije. Kada smo se vratili, desetar nam je naredio da nađemo stoku, krave, goveda i natjeramo na most, te da se tako probijemo na onu stranu Une. natjerali smo krave na most i išli koliko se moglo. Sva goveda su poubijana, a mi nismo uspjeli da prođemo. Kada su druge jedinice lividirale bunkere na lijevoj obali Une i mi smo krenuli preko mosta, a zatim, poslije kraćeg zadržavanja produžili u pravcu Bosanske Krupe i Otoke.

Ranjen u borbi na Bihaću

MIRKO TOŠIĆ

Druge ratne godine, u novembru 1942, naša brigada je dobila zadatak da sa ostalim krajiškim jedinicama i drugim brigadama oslobodi Bihać. Za taj napad izvedene su obimne pripreme. Trećem bataljonu o značaju oslobođenja grada govorio je komandant Mlado Obradović. Nama, naročito mlađim borcima, činilo se malo neobično što se toliko govori i toliko priprema za jednu borbu. Tek događaji, poslije oslobođenja Bihaća pokazali su nam opravdanost tih priprema.

Za mene je Bihać ostao u sjećanju po tome što sam u toj borbi zadobio veoma teške rane, a kasnije sam saznao da je u njemu održano i Prvo zasjedanje AVNOJ-a.

Koliko su mlađi borci bili neiskusni pokazuje i slijedeći slučaj. Svim borcima je pred borbu podjeljeno suvo sljedovanje hrane i parče pečena mesa, i rečeno da ga sačuvamo i pojedemo poslije borbe. Mnogi su se pitali čemu to. Nije nas zadovoljio ni odgovor komesara Vrhovca da je lakše podnositi bolove od ranjavanja praznog želudca. Kada smo predveče krenuli u borbu mnogi su krišom, a i ja sa njima, izvadili ono parče mesa iz vojničke torbice i u slast pojeli. Ali, u toku borbe sam vidio koliko je bolje prošao onaj ko je bio ranjen a nije pojeo to parče mesa, nego ostali, pa i ja. Bilo nas je dosta ranjenih u borbi, posebno u četi koja je napadala Bihać preko mosta kod stare sahat-kule.

Sa kule je ustaški mitraljez pokrivao prilaz mostu i sami most. Više pokušaja da pređemo most ostalo je bez uspjeha. U jednom od tih pokušaja, kad smo ponovo potrčali preko mosta, zrno me je ošinulo po vratu i okrenulo na drugu stranu. Pao sam i utonuo u nesvijest. Osvijestio sam se tek u seljačkim zaprežnim volovskim kolima. Drugovi su me izvukli sa mosta i prebacili do prihvatilišta. Narod iz okoline Bihaća nesebično nam je pomagao. Zaprege su neprestano vozile ranjene borce u našu partizansku bolnicu u Korčanici, u Grmeču. Tu sam i ja bio smješten i liječen.

Iz bombardovanog Bihaća u četvrtu ofanzivu' u Grmeč

MILAN STANIĆ

Bio sam slušalac, u svojstvu političkog komesara 3. čete 3. bataljona 2. krajiške udarne brigade, Partijske škole Centralnog komiteta KPJ u Bihaću, u drugoj polovini januara 1943., početkom četvrte neprijateljske ofanzive, kada je grad bombardovan.

Školovanje je započelo krajem decembra 1942., a trebalo je da traje oko mjesec dana. Upravnik škole, glavni predavač i ispitivač slušalaca bio je Krsto Popivoda. Povremeni predavač i ispitivač slušalaca bio je Osman Karabegović, organizacioni sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu i politički komesar Prvog bosanskog udarnog korpusa NOV i POJ. Prilikom otvaranja škole i početka nastave, Sreten Zujović i Aleksandar Ranković, članovi Politbiroa CK KPJ, održali su po jedno predavanje.

Slušaoci škole bili su iz vojnih jedinica, ranga komesara četa, zamjenika komesara i komesara bataljona. Sa terena su bili kadrovi od sekretara čelija do članova opštinskih i sreskih komiteta, kao i poneki član okružnog komiteta KPJ. Najviše drugova bilo je iz Bosanske krajine, a bilo ih je i iz proleterskih brigada.

Pored partijske, u Bihaću se nalazila i vojna škola, koju su pohađale vojne starješine, uglavnom komandanti bataljona. U njoj je, ako me sjećanje ne vara, bio i Milorad Mijatović komandant 6. krajiške udarne brigade.

U to doba, u Bihaću se nalazilo i najviše rukovodstvo NOB-e i AV-NOJ-a.

U partijskoj školi CK KPJ samnom su bili, pored ostalih, ovi drugovi: Milan Vrhovac, politički komesar 3. bataljona 2. krajiške brigade, Žarko Bućma, član sreskog komiteta KPJ sa Kozare, Nikola Kotle, član okružnog komiteta za Drvar. Iz vojne škole, sjećam se: Ranka Šipke iz 2. krajiške brigade, Petra Mećave iz 5. krajiške brigade i Dragutina Stanića iz 1. krajiške brigade. Njih, sva trojica, bili su komandanti bataljona. Sećam se, takođe, i jednog Srbijanca iz neke proleterske brigade, koga smo zvali »Šule«.

Nastava nije bila laka, pogotovu za one slušaoce sa nižim obrazovanjem. Slušali smo i izučavali ove predmete: Istorija KPJ, istorija SKP (b), dijelove Marksove ekonomije, zatim, naše sektaško - političke greške iz prvih ustaničkih dana i razvoj narodno-oslobodilačke borbe u pojedinim krajevima naše zemlje.

Već prvih dana našeg školovanja, po zadatku naših organa vlasti i uprava obe škole, priličan broj slušalaca išao je noć - dvije, u raciju po gradu i bližoj okolini, da pronalaze i hapse skrivene ratne zločince, koje su zatim privodili i predavali organima naše vlasti, da bi im se sudilo za počinjena zlodjela.

Trećeg ili četvrtog januara 1943. obavješteni smo od uprava škola da će u Srpskoj Jasenici, 7. januara, biti izvršena smotra 4. krajiške udarne divizije od strane Vrhovnog komandanta NOV i POJ, Josipa Broza Tita. Slušaocima brigada pomenute divizije bilo je odobreno da odu na smotru, ukoliko to žele, a ko izostane, da vrijeme koristi za učenje. Krenuli smo, čini mi se, svi na smotru, jer smo željeli da se sretne i razgovaramo sa drugovima iz naših brigada. Iz Bihaća smo krenuli pješice 6. januara 1943. i na vrijeme stigli u Srpsku Jasenicu. U putu i na smotri, stalno sam se družio sa mojim političkim komesarom Milanom Vrhovcem i Rankom Šipkom iz naše 2. krajiške brigade. Objicu sam neobično cijenio i poštovao zbog njihove lične hrabrosti i drugarskog ophođenja prema borcima i rukovodiocima.

Odmah poslije smotre, izvršena je kadrovska promjena u 3. bataljonu 2. brigade. Rajko Radetić, dotadašnji zamjenik političkog komesara 3. bataljona morao je, naime, odmah krenuti na novu dužnost u 8. krajišku brigadu. Na njegovo je mjesto postavljen Milan Makivić, dotadašnji politički komesar 1. čete 3. bataljona. Vraćajući se u Bihać, sa nama je iz Jasenica pošla i Mica, žena Milana Vrhovca, iz nekih zdravstvenih razloga.

Kada smo stigli u Bihać, Milan Vrhovac se razboleo od pjegavog tifusa, pa je smješten u bolnicu. Do bombardovanja Bihaća, obišao sam ga dva puta. Bio je teško bolestan. Kada sam ga posjetio drugi (i posljednji put), tri - četiri dana prije bombardovanja, on mi je rekao da je počela neprijateljska ofanziva na našu slobodnu teritoriju u Hrvatskoj i da bolnica tifusara može vrlo brzo biti evakuisana, a kuda, to ni sam nije pouzdano znao. Vrhovac me je, između ostalog, zamolio da o njegovoj nevolji, kada se vratim u brigadu, obavijestim njenog političkog komesara, Niku Jurinčića. Nešto kasnije, doznao sam da je bolnica tifusara zaista evakuisana, nekuda prema Drvaru.

Ujutru, 20. januara 1943., zima je bila oštra i jaka u Bihaću i okolini. Ona se prosto nadvila i pojačavala hladnoćom, koja je strujala od Plješevice i Grmeča. Snijeg je bio dubok, kristalne pahuljice i inje, nošeni studenim vjetrom, lepršali su u vazduhu i nisu davali oka otvoriti. Naše ruke, lice i uši brideli su od jake studeni. Sporo se, činilo mi se, toga jutra razdanjivalo i dolazila svjetlost dana. Gusta gradska izmaglica, hladnoća i mraz, usporavali su probijanje svjetlosti dana. Ali, ipak, snaga jedne nad drugom prirodom, pobjeđuje kada joj dođe vreme. Mi - slušaoci - na vrijeme smo ustali i doručkovali. Za koji trenutak treba da idemo na nastavu. Rat je svuda prisutan. U njemu se uvijek grabi za vremenom. Građani ubrzano, valjda zbog jake zime, prosto skakuću ulicama - žure svojim poslom. Svima su ruke u džepovima ili na ušima. Tanko su obučeni. Oni su se već uveliko bili srodili i navikli na novu

narodnu vlast i novi život. Srodili su se sa svojim oslobodiocima u slobodnom gradu, bez malo već devedeset dana. To me, zaista, raduje.

Iako se govorkalo među slušaocima škole, a ponešto sam načuo od Milana Vrhovca, o nadiranju neprijatelja na našu slobodnu teritoriju Banije, Korduna i Like, niko od nas nije očekivao, baš toga jutro, nalete neprijateljskih aviona i iznenadno bombardovanje. Njih desetak je doletelo, u borbenom poretku, odnekud iza vrhova Plješevice. Dobro sam ih zapamtio kao italijanske »Savoje«, a možda je bilo i drugih. Avioni su načinili krug u vazдушnom prostoru iznad grada. Potom je usledilo pikiranje, bacanje bombi, mitraljiranje grada i okoline. Kada su izručili smrtonosne tovore, oni su odleteli, ali su doleteli drugi, koji su nastavili da bombarduju, mitraljiraju i seju smrt. Cesto su pitali, unosili pometnju i strah bučnim sirenama. Slušaoci Partijske škole trkom su napustili zgradu, koja se nalazila u centru grada, blizu katoličke crkve, da potraže zaklone i izbjegnu najgore.

Ljudi su se sklanjali, gdje je ko mogao i stigao. Sa jednim Srbijancem iz moje škole i Žarkom Bućmom, sklonio sam se ispod mosta na rijeci Uni. U trčanju do mosta, Bućma je bio ranjen od gelera bombe. Kićma mu je bila ozbiljno povrijeđena. Položili smo ga pored jednog stuba i nekim peškirom iz moje torbice brzo previli, da bi sprečili krvarenje. Bućmi smo savetovali da leži i miruje, a nas dvojica smo izvirivali iz zaklona, pratili nalete aviona i posmatrali gdje ispuštaju bombe. Nervozno i napeto smo očekivali da prestanu dolijetati.

Kada je buka aviona oslabila i kasnije sasvim prestala, Srbijanac i ja odnijeli smo Žarka Bućmu do zgrade škole i predali ga bolničarima, koji su ga brzo odnijeli, ni sam ne znam kuda, ali pretpostavljam u bolnicu za teške ranjenike. Tek tada sam se pribrao da bolje pogledam bombardovani grad i doznam, šta se sve dogodilo.

Porušeno je dosta kuća. Žrtava je bilo među građanima, borcima i slušaocima. Ne znam koliko. Pogodene su i zgrade bliže željezničkoj stanici, u čijoj su se blizini nalazili i neki članovi Vrhovnog štaba NOV i POJ, kao i neki naši rukovodioci. Panika se već smirila. Preplašeno stanovništvo se vraćalo kućama. U takvoj surovoj ratnoj i zimskoj nevolji, kada smo se okupili u zgradi škole, neko nas je bio obavijestio da je javljeno da odmah krenemo u grad, radi pružanja pomoći nastradalima od bombardovanja. U Bihaću smo ostali još dan - dva, uglavnom smo pomagali građanima i našima, koji su se evakuisali iz Bihaća. Posle nam je rečeno, da se okupimo negdje u blizini željezničke stanice. Tamo je došao jedan rukovodilac, čije ime nisam zapamtio, i rekao nam otprilike ovo:

»Drugovi, jače neprijateljske snage nastupaju iz više pravaca na našu slobodnu partizansku teritoriju. Ofanziva je ozbiljna. I Bihać, vidjeli ste, nijesu ostavili na miru. Vi morate prekinuti školovanje i odmah, najpogodnijim putem, otići u svoje jedinice... «.

Govorom pomenutog druga, naše školovanje i boravak u toplom i za one prilike udobnom Bihaću, bili su završeni. Za proletere i durgove iz udaljenih krajeva bilo je najteže, jer nisu znali, gdje su njihove jedi-

nice. Mislim da su neki drugovi, odmah poslije bombardovanja, sa ostalim našim rukovodiocima i jedinicama, krenuli iz Bihaća u pravcu Drvara ili drugim pravcima. Nama Krajišnicima - bilo je lakše, jer smo znali, gdje su naše brigade.

Slušaoci iz sastava 2, 5, 6, a možda i 8. krajiške brigade svrstali su se u grupe. Sa nama su bili i terenski radnici - slušaoci - sa područja Podgrmeča i Kozare. Obezbeđeno je nešto hrane i otresit vodič.

Iz Bihaća smo krenuli oko podne. Vođe naše male kolone bili su Ranko Sipka i Petar Mečava. Išli smo prećicama da što prije stignemo u Srpsku Jasenicu. Snijeg je bio dosta dubok, hladnoća velika, a mi nismo baš svi bili dobro odjeveni za grmečke zimske čudi. Noć nas je zatekla na putu. Zanoćili smo u jednom selu jugozapadno od Srpske Jasenice. Puškaranje se, tako nam se činilo, negdje u daljini smirivalo. Bili smo oprezni. Odbornici su nas dobro smjestili, nahranili, čak ponudili i divnom podgrmečkom šljivovicom. Ova gostoljubivost mještana bila je izuzetna. Narod Podgrmeča, naime, davao je sve za svoju vojsku. Rakija nas je malo okrepila i ojačala, onako umorne i prozeble. Odbornici i domaćini su nam rekli da neprijatelj nije daleko i da napreduje prema Srpskoj Jasenici. Napade neprijatelja, rekli su nam, izdržava i odbija 6. krajiška udarna brigada, sa komandantom Petrom Vojnovićem.

Rano ujutru čuli smo puškaranje. Ono se, bilo je to očigledno, pretvaralo u oštre borbe, ne baš mnogo daleko od Srpske Jasenice. Na brzinu smo doručkovali. Mečava se obratio domaćinu i pohvalio šljivovicu. A on je, zadovoljan, posegao za flašom, da nas opet počasti. Odmah smo krenuli prema Benakovcu i držali se obronaka Grmeča. U hodu smo doznali od seljaka da se protiv neprijatelja bore 2, 5. i 6. krajiška udarna brigada. Neki su nam rekli, da je tu i 8. krajiška brigada. Neki dodaju da je puno Kozarčana došlo da pomognu narodu i brane prilaze Grmeču. Bilo kako bilo, mi smo se dalje žurili da što prije stignemo u Benakovac. Ubrzo smo sreli neke ljude, koji su nam rekli, da se u blizini nalazi 1. bataljon 2. krajiške brigade. I stvarno, ubrzo smo se sreli sa borcima 1. bataljona. Oni su nam kazali, gdje je njihov štab i štab brigade. Za sve nas je to bila velika radost.

Po dolasku u štab 2. krajiške brigade, poslije kraćeg odmora i upoznavanja sa snagama neprijatelja, svi drugovi iz 6. i 8. brigade, zajedno sa terenskim radnicima iz Podgrmeča, krenuli su u pravcu, gdje im je rečeno da je njihova brigada. Sa njima je, mislim, bio i Milorad Mijatović. Možda se varam, možda je on kao komandant brigade, i ranije napustio Bihać. Bile su vrlo žestoke borbe oko Srpske Jasenice i okoline.

Štab 2. krajiške brigade nalazio se u poslednjim kućama na periferiji Benakovca, ispod samih obronaka Grmeča. Borci 1. bataljona doveli su nas u štab. Tu smo se sreli sa drugovima Nikom Jurinčićem, političkim komesarom brigade, nekim članovima Politodjela, između ostalih, i sa Perom Radovićem i još nekim drugim drugovima. U štabu nismo našli komandanta Ratka Martinovića, zamjenika komandanta Đu-

rina Predojevića i zamjenika političkog komesara Dragoslava Mutapovića. Oni su bili upravo na položajima, gdje se vodila oštra borba i odbijeni naleti neprijatelja, koji je nastupao prema Benakovcu i širem rejonu Podgrmeča. Susret u štabu brigade, posebno sa Nikom Jurinčićem, za mene je bio više nego radostan. On me je uvažavao kao komesara čete i poslao u Partijsku školu u Bihaću, krajem decembra 1942, kada sam napustio nedovoljno oporavljen, bolnicu tifusara u Grmeču. Niki sam odmah preneo poruku Milana Vrhovca o njegovoj bolesti od tifusa. Prenoćili smo u štabu brigade. Puškaranje neprijatelja se smirivalo. Pred samu noć vratio se komandant brigade Ratko Martinović. U štabu su nam objasnili, da je neprijatelj jak, da namjerava da naše jedinice natjera u Grmeč, da ih tu pokuša da opkoli i onda uništi. Bilo je razgovora o ranijim borbama u Lijevcu polju i našim gubicima. Petar Mečava je ispričao, šta smo mi sve doživeli u Bihaću za vrijeme višerasovnog bombardovanja grada iz vazduha, kao i to, kako smo prošli na putu.

Martinović i Jurinčić su saopštili Ranku Sipki da je postavljen za komandanta Pete krajiške kozarske brigade, umjesto oboljelog Miloša Siljegovića. Šipka je, izgleda, već od ranije znao za tu odluku, ali nam 0 tome nije ništa rekao, ni u Bihaću, a ni u putu do Benakovca. Šipka i Mečava su poznati gdje su položaji 5. krajiške brigade i oni su, ubrzo, u pratnji nekoliko boraca iz 1. bataljona 2. brigade krenuli u njen sastav.

Ja sam ostao u štabu brigade. Pitao sam Niku Jurinčića, da li ću u svoju 3. četu 3. bataljona, odakle sam otišao u bolnicu, a poslije toga na školovanje u Bihać. Komesar je odgovorio da je mjesto političkog komesara čete odavno popunjeno, da ću ja preuzeti dužnost političkog komesara 3. bataljona 2. brigade umjesto oboljelog Milana Vrhovca. Potom je naglasio da su tamo moji stari poznanici Mile Vučenović, komandant i Milan Makivić, zamjenik političkog komesara bataljona. Odmah mi je izdiktirao, šta treba - kao komesar - da radim u novonastaloj situaciji. Taj zadatak, koliko se sjećam, bio je ovakav: da se borci i jedinice čuvaju i zadrže na tadašnjim bataljonskim i brigadnom položaju, zatim da se bataljoni, pošto su imali gubitaka u Lijeveće polju i drugdje, popunjavaju izbjeglicama i dobrovoljcima sa terena Podgrmeča. Jurinčić je posebno govorio da treba braniti ranjenike i na vrijeme ih evakuisati. Nije zaboravio na pitanje ishrane boraca i smatrao je normalnim da se za to koristi i stoka, koju izbjeglice tjeraju u pravcu Grmeča. Sve je ovo bila moja prevashodna preokupacija kasnije, za vrijeme neprijateljske ofanzive, pored ostalih problema koji su se nepredviđeno pojavljivali.

Bio sam presrećan što odlazim na položaj, i to baš u moj dragi 3. bataljon, među borce i drugove, sa kojima sam ranije proveo punih jedanaest mjeseci, najprije u Drugom krajiškom (kozarskom) odredu i poslije u 2. krajiškoj udarnoj brigadi. Sa njima sam učestvovao u teškim borbama protiv neprijatelja, kod Bistrice, Piskavice, Rakitovače, Omarške, na Brdarima i Đedovači kod Sanskog Mosta, na Mijskoj Glavi, zatim na Vrhpolju, Manjači, Bunarevima, Jajcu, Komarima, Karauli kod Travnika, Bihaću itd. Posebno mi je bilo drago, što odlazim u štab mojih starih poznanika i iskusnih ratnika.

Krenuo sam sa kurirom u štab 3. bataljona. On nije bio daleko od štaba brigade. Štab se nalazio u Benakovcu, odnosno u tome rejonu. Našao sam članove štaba na okupu. Mile Vučenović, komandant, njegov zamjenik Nikica Milić, koga do tada nijesam poznao, Milan Makivić, moj stari znanac i zamjenik političkog komesara bataljona. Tu su još bili bolničarka Bosa iz Prijedora i Duško, sin Mile Vučenovića, koji je imao oko 12 godina.

Bio sam neobično radostan što sam, evo poslije, dužeg vremena, opet sa svojim drugovima. Za prvu radost, međutim, nije bilo vremena, jer je neprijatelj već nadirao prema Grmeču i vodila se teška borba. Već sutradan, neprijateljski avioni su žestoko bombardovali Benakovac i okolinu. Tako su tukli naše položaje bombama i mitraljirali da sam to doživio još teže i duže, nego ono, čini mi se, u Bihaću. U Bihaću sam imao koliko - toliko dobar zaklon, a ovde sam ostao upravo gdje sam se zatekao, u seoskom dvorištu, pod trošnom kuruzanom, dok su mitraljeski meci šarali svuda okolo. Sve ovo zbivalo se krajem januara 1943.

Za Benakovac i okolinu vođene su nekoliko dana žestoke borbe, ali smo se i povlačili prema Grmeču. Sve više smo zalazili u šumu, više smo neprijatelja dočekivali iz zaszede, nanosili mu velike gubitke, ali nam je bilo teže da dolazimo do ratnog plijena. U tome odstupanju imali smo stalno okršaje sa neprijateljem, koji je sporo, ali uporno napredovao. U povlačenju smo nailazili sve više na grupe izbjeglica, ne samo iz Podgrmeča i sa Kozare, već i sa Korduna, Banije i Like. Neprijateljske granate često su pogađale nemoćne kolone izbjeglica. Njihova preciznost bila je toliko velika da su pronalazili naše mitraljesce i puškomitraljesce i često ih prisiljavali da mijenjaju položaje.

Bilo je, zaista, bolno gledati nemoćne izbjeglice, žene, djecu i starce, slabo odjevene i obuvene, kako bauljaju i sporo odmiču po dubokom snijegu, uz vrlati Grmečkih kosa, poput ptica ranjenih i potkresanih krila. Bili su tučeni, kao i njihovi zaštitnici, borci, iz svih neprijateljskih oružja i oruđa, čak i direktnim mitraljiranjima iz aviona na proplancima Trovrha i drugih visova. To je narod iz mnogih mjesta Bosanske krajine i Hrvatske, od neprijatelja ponižena i protjerana sirotinja. Bilo je tu raznih nacionalnosti, ali je ogromna masa bila srpske nacionalnosti. Taj napačeni narod nije se nikad odvajao od svojih boraca, a ni borci od svoga naroda. I tada su bili zajedno, u surovom i zaleđenom Grmeču, podnosili ogromne teškoće, glad, smrzavanje i ostalo. Mnoge izbjeglice su doživele bijelu smrt i ostale u dubokom snijegu. Prizori su bili više nego jezivi. Djeca su bila izložena užasnom stradanju. Naša kolona se teško uspinjala uz kosu Trovrha. Dubok snijeg i poledica. Neki borci padaju i jedva se uspravljaju da bi nastavili put uz strminu. Desno od nas, jedan borac je primjetio tinjanje vatre i dva tijela raskomadana od eksplozije granate. Pored njih, šćućurena uz stablo, zamotana u ovčiju kožu,

bila je osmogodišnja djevojčica, zanijemila od studeni, straha i gladi. Prišli smo vatri i djevojčici. Bila je skoro izgubljena, ali je ponekad pominjala majku. Pretpostavljali smo da su to njeni roditelji ubijeni granatom, pa smo je sa sobom uzeli, donijeli do planinskog vrha i predali nekim izbjeglicama. Nikad nijesam doznao za sudbinu toga djeteta. U toj grmečkoj bijeloj smrti mnogi su zauvijek ostali na prtini i u grču svakojakih bolova.

Prisustvo naroda u zaleđenoj planini činilo je poteškoće borcima. Pored nemoćnih, kojima je neposredno trebalo pomoći, u toj masi bilo je i dosta panike, što je sve išlo neprijatelju u prilog. Narodu se, međutim, moralo pomagati, pa i po cijenu boračkih žrtava. Da se tako nije postupalo, narod bi bio ostavljen na milost i nemilost koljačima raznih vrsta. Zbog naroda se, uostalom, i krenulo u borbu. Odbrana zbjegova i izbjeglica, pored duboke humanosti, potvrdila je opravdanost i dalekovidost odluka štabova 2, 5. i 6. krajiške brigade, koji nijesu izvršili naređenje štaba Četvrtre krajiške udarne divizije i Prvog bosanskog udarnog korpusa, da brigade napuste Grmeč i krenu prema Šator planini. Neposlušnost pomenutih štabova spasila je sigurne smrti desetine hiljada izbjeglica u četvrtjoj neprijateljskoj ofanzivi.

Masa izbjeglica imala bi kudikamo više žrtava da dovitljivi, vrijedni i vješti domaćini, seljaci i odbornici, a prije svega iskusne drvosječe, poznavaoici grmečkih čudi, nijesu primjenjivali svoje, za tadašnje prilike, znanje i iskustvo. Ti neimari, naime, brzo su gradili neobične, ali veoma praktične kolibe - kuće, u koje su se masovno useljavale nemoćne i prozeble žene, djeca i stariji. One su nicale za tili čas, samo za jedan sat. Majstori i izbjeglice bi, prije svega, ispod ovećih, svejedno kojih i kakvih stabala, razgrnuli duboki snijeg. Drugi bi, a to su već bili pravi majstori, sjekirama obarali stabla i sjekli ojače oblice različitih dužina. Njih bi zaoštrili sa jedne strane, a na drugoj su ostavljali rašlje. Poslije su ih udarali u zemlju, ugrađivali ostali materijal i kolibe su bile na taj način brzo završavane. Odmah su ložene vatre i dim se vijorio kroz badžice na zelenim krovovima. Vjetar je ponekad vraćao dim u kolibu, ali to nije toliko smetalo. Bilo je, znači, dima, ali je zato bilo i vatre. Žene i djeca su se grejali, čak bi neki, onako premoreni, odmah i zaspali. U svakoj kolibi bio je domaćin, koji se starao da se nešto ne zapali, da se svi pošteno, na smjenu ogriju i dođu sebi. Djeca, žene i starci imali su prednost. Ovakvu prednost imale su, takođe i ranjeni i promrzli, a njih je uvijek bilo dosta.

Kolibe su štitile od direktnog nebeskog udara studeni. One su bile spasonosne za stotine krajnje iznemoglih i ranjenih.

Kada je 3. bataljon ušao u Grmeč, pridodato nam je šezdesetak drugarica iz pozadine (muškarci su bili naoružani i u četama) da ih sačuvamo u ovoj grmečkoj gunguli. One su, uglavnom, bile odbornice narodne vlasti, narodnog fronta, AFŽ-a, rukovodioci SKOJ-a i sekretari partijskih ćelija. Njih je valjalo sačuvati da neprijatelju ne dospiju u ruke. One su predano pomagale u zbrinjavanju ranjenih i promrzlih bo-

raca i naroda. Htjeli mi to ili ne, pojedine su nam ponekad i zasmjetale, jer su se u slučajevima ranjavanja ili eksplozija granata pokazale pomalo paničarima, bilo vriskom ili plačem. Neprijatelj je to mogao čuti i pomisliti da je među nama zavladao panika. Međutim, taj neprijatelj se i varao u procjeni, jer smo ga baš tada iz zasjeda dobro tukli. Bilo je toga u svim našim povlačenjima u dubini Grmeča. Sjećam se jednoga detalja. Naš štab bataljona bio je na okupu. Sa nama je bilo i drugarica i kurira. Iznenada je doletela granata i eksplodirala blizu nas. Gelerčić je, između ostalih, pogodio u obraz našu bolničarku. 'Pogođena je još jedna bolničarka, kojoj je odvalio u onoj ubogoj zimi čitavu ruku. Ranjena je i jedna od pridošlih drugarica iz pozadine, ali ne teško. Bolničarka, kojoj je ruka bila odvaljena, stoički je ćutala i podnosila teške bolove. Čitavu ovu buku neprijatelj je slušao, pa je čak nešto i dovikivao, ali mi smo se podijelili u grupe i borcima naredili da opale po neprijatelju. Ali, šta se tu može. Neko je emotivniji, neko teže, a neko lakše podnosi bolove i nevolje. Po izlasku iz Grmeča, drugarice iz pozadine su napustile našu jedinicu i otišle da obavljaju dužnost na terenima odakle su i došle u naš bataljon.

Uslijed izuzetne iznurenosti boraca i rukovodilaca jedinica, uslijed dugih danonoćnih borbi, slabe ishrane, tanke i dotrajale odjeće i obuće, jer se vrlo teško dolazilo do plijena, uslijed teške zime, brige oko ranjenika i promrzlih, naša 2. krajiška i 5. kozarska brigada doživljavale su teške časove na Grmeču, tokom čitave četvrte neprijateljske ofanzive. Uslijed pomenutih nedaća, koje su se nemilosrdno sručile na borce i njihove iscrpljene organizme, došlo je iznenada i ono najgore, do pojave halucinacija. One su najprije zahvatile najiznurenije i počelo im se svašta priviđati. Do toga je i moralo doći u ovom sada snijegom zavejanom i stiješnjenom Grmeču, jer su se sve njegove surovosti sručile na nas, da nam nanose nepredviđene udarce i zagorčavaju i onako tegoban ratnički život. Teške posledice su potpuno sagledane tek na kraju neprijateljske ofanzive: promrzlo je oko dva stotine boraca i rukovodilaca, među kojima sam i ja bio, a dosta ih je ranjeno, zatim izgubili život ili se razboljelo od tifusa. Ovi gubici su znatno umanjili borbenu i udarnu moć 2. krajiške brigade i trebalo joj je dosta vremena da se oporavi i pripremi za ozbiljnije okršaje.

Obuzeti halucinacijom, neki borci su postali i agresivni i opasni za svoju okolinu. Očigledno neuračunljivi, pojedinci su potezali i oružje u namjeri da ga nerazumno upotrebe.

Jednoga popodneva, u naš štab na Trovrhu, odnekud je banuo zamjenik političkog komesara 5. krajiške kozarske brigade Dušan Misirača i uporno me zvao, pošto smo rodnom iz istoga mjesta, da zajedno pođemo kući da se napijemo vode. Krenuo sam za njim i došli smo do jednog patuljastog žbuna pokrivenog snijegom i Misirača je kleknuo na koljena zabio glavu u snijeg, oćutao, ustao i rekao:

- Uh, ala je ova voda hladna.

Mene je počeo obuzimati neki strah od uznemirenosti. Rekao sam Dušanu da se moramo odmah vratiti, jer će nam kolona izmaći i izgubiti se. A izostati od kolone, kao i ostati usamljen, značilo je sigurnu smrt u ovakvim prilikama. Otišli smo do štaba bataljona. Drugovima sam ispričao događaje o Misiračinoj pitkoj vodi. Do tada nijesam ni sanjao da postoji i takva vrsta ljudske boljke - halucinacije i razna priviđenja u po bijela dana.

Drugoga dana bilo je teže, a čula se i neka vika, galama i pucnjava u koloni četa. Odmah smo Mile Vučenović i ja požurili prema mestu događaja. Došli smo u četu Pere Vukojevića. Na žalost, imali smo, šta i vidjeti. Na prtini je ležao borac, obliven krvlju. Na njegovoj kapi, koja mu je spala sa glave, vidi se zelena petokraka zvijezda. Na naše pitanje, ko je ubio borca, svi su ćutali. Ubica je očigledno iz čete Pere Vukojevića, ali nam nijesu priznali, ko je vinovnik. Ja sam sumnjao, a to sam rekao i Mili Vučenoviću, komandantu bataljona, da je to učinio Pero Vukojević, komandir čete, jer je - obuzet halucinacijom - posumnjao da pred sobom ima pravog četnika. Na pitanje, zašto je borac ubijen, Pero je odgovorio da je ubijen četnik, koji se uvukao u četnu kolonu da ubije borce.

Pero Vukojević, moj zemljak, od prvih ustaničkih dana, bili smo zajedno kod Dobrljina na frontu Gligino brdo. Odatle smo otišli u 1. četnu na Kozari u Mednjaku. Pero je, docnije, otišao u Udarni kozarski bataljon u borbu protiv četnika u centralnu Bosnu. U sastavu toga bataljona došao je u 2.krajišku brigadu, u kojoj je stasao do komandanta bataljona i čina majora, da bi 1944. poginuo, na Kremni kod Užica, kao komandant bataljona. Sahranjen je u zajedničku grobnicu izginulih boraca u Kosjeriću - koja se nalazi u samom gradskom parku.

Mile se komandantski oštrije obrecnuo na Peru, govoreći mu:

- Kakav četnik, zaboga. Zar ne vidiš da je to borac iz Komande podgrmečkog područja?

Vikali smo na komandira i borce, koji su Peru branili zbog teorije o četniku. Zaprijetili smo komandiru i borcima da to ne smiju više raditi.

I kolona boraca je krenula dalje. Međutim, ubijeni borac, koga će majka oplakivati, ako je ima, ni kriv ni dužan, ostao je ukočen u grmečkom snijegu. Vinovnici njegove smrti, uvidevši svoju zabludu, sklonili su ga malo u stranu, do jednog džinovskog borovog stabla, prekrili ga granjem i snijegom.

U ono doba, na žalost, divna Grmeč planina bila se pretvorila u najstrašnju prijetnju. Grmeč je postao bremenit smrću i patnjama za sve one, kako progonitelje, tako i progonjene, koji su se u ovoj surovoj zimi kretali njegovim kosama i uvalama.

U krajnje napetoj situaciji, na nekoliko dana pred naš izlazak iz Grmeča, u borbi za ljudske živote i opstanak, već sutradan u koloni bataljona čula se neka galama sa prizvukom »Ubij ga« i »Treba ga ubi-

ti«. .. Odmah sam iz štaba bataljona sa zamjenikom Makivićem požurio na mjesto galame. Na naše pitanje, o čemu se radi, jedan borac je objašnjavao da je otkriven uljez u našu kolonu. Drugi su pokazivali rukom na zarobljenika, koji je stajao kao ukopan, bez kape, opasača i oružja. Gledao sam ga Borci u koloni začušaše, ali su očigledno očekivali da potvrdimo da su oni u pravu, ne samo sada, nego i za onog juče ubijenog borca. Posmatramo »zarobljenika«. Na moje zaprepašćenje, moj zamjenik Milan Makivić toliko se snažno izderao na »zarobljenika«, pitajući ga, ko je on i odakle je došao. Razoružan i preplašen »zarobljenik« onako zibunjen odgovara:

- Ja sam Radoman Jakić iz te i te proleterske brigade. Poslao me je politički komesar 4. krajiške divizije Milenko Kušić u 8. krajišku brigadu da se javim Blaži Đuričiću na dužnosti komesara bataljona...

Neko iz kolone nepovjerljivo dobacuje:

- Bogme, ovo je neka špijunčina i mnogo zna.

- A otkuda ti ovde, pripita Makivić.

- Kušić mi je savjetovao, ako ne nađem 8. da potražim 2. krajišku brigadu i njenog komesara Niku Jurinčića. Tako sam, drugovi, dospao u vaš bataljon.

Opet neko iz kolone boraca dobaci:

- Vidi, vidi, htio bi da ubije našeg komesara brigade.

Zavladala je tišina. Čutanje smo prekinuli naredbom da se Jakić, bez oružja i opasača, dovede do ostatka štaba, odnosno komandanta bataljona Mile Vučenovića. U štabu smo odlučili da »zarobljenik« ostane sa nama, ali da čuti i da ništa ne priča. Kuriri su zaduženi da Jakića kontrolišu i čuvaju. Morali smo tih trenutaka u onom Grmečkom mrazu tako da postupimo, jer Jakića nijesmo poznavali, a trenutno nijesmo mogli povjerovati, da li je tačno ono što je izjavio. Zato smo i priželjkivali, da se što prije sastanemo sa članovima štaba brigade.**

Po svoj prilici, Jakić bi loše završio da jedan dan ranije nije ubijen onaj borac iz Komande područja, kada smo priprijetili borcima i komandirima da se niko nesmiye ubijati bez znanja i odobrenja štaba bataljona.

Te noći, komandant bataljona Mile Vučenović je doznao da je njegova žena Dara Vučenović poginula kao bolničarka u Centralnoj bolnici u Korčanici prilikom bombardovanja bolnice od strane neprijateljskih aviona. Mile i njegov sin, dvanaestogodišnji Duško, partizanci koji je

U to doba, mnogi naši borci, pa i rukovodioci, osobito niži kadar iz brigada nijesu poznavali oznake iz komandi Područja. Bile su to zelene petokrake zvijezde na kapama, a kod rukovodilaca zelene oznake na rukavima, umjesto crvenih kao u operativnim jedinicama. Radi toga je ovaj borac, kao i mnogi drugi zbog halucinacija stradali u Grmeču. U to doba, u Grmeču je uveliko postojala parola da se u naše redove uvlače neprijatelji i špijuni sa zadatkom da nas ubijaju. U klopku tih nedaća upao je i Radoman Jakić.

Sve je bilo tačno što je Radoman Jakić nama govorio kao »zarobljenik«. On je bio zalutao u naš bataljon, da bi tek po izlasku iz Grmeča u Tuk Bobiju bio oslobođen. Od tih dana je datiralo Jakićevo i moje poznanstvo. U toku rata smo se sretali u par navrata u Grmeču. Drug Radoman Jakić je bio izuzetno dobar drug. Bio je to pravi komunist, koji se nikada nije priklanjao jačima. Po oslobođenju naše zemlje, radili smo nekoliko godina u JNA. Ostali smo stalno dobri drugovi i prijatelji. U Armiji je imao visoke položaje, a poslednja mu je dužnost bila predsjednik Vrhovnog suda JNA. Umro je 1984. u činu general-potpukovnika.

bio sa nama, briznuli su u plač, kada su doznali za ovu tužnu vijest. I mi u štabu bili smo tužni, a bilo je i suza.

Dan pre izlaska 2. i 5. krajiške brigade iz zaleđenog Grmeča, borci su cijelu noć lutali i hodali u krug, misleći da ih vodič vodi iz šume u sela. Onako umorni, do kraja iscrpljeni, mnogi su halucinirali, jedva se kretali s noge na nogu, da bi, ipak, u tome hodu »ka selima« primjetili da tapkaju na istom mjestu u blizini Trovrha. Zapazio sam jedno izvaljeno džinovsko stablo preko koga smo morali, ali vrlo teško, pen-trajući se, prelaziti. Baš te noći, čuo sam našeg komandanta brigade Ratka Martinovića kako na sav glas, dugo i dugo, doziva vodiča, ali je to dozivanje bilo uzaludno. Ni danas pojma nemam, da li je vodič uopšte postojao. Bilo kako bilo, mi smo osvanuli na istom mjestu gdje smo omrkli i odakle smo krenuli iz »obruča«. Tu se te noći do kraja bilo u bunilu. Bio sam fizički, a i psihički, pri kraju snage, jer su mi obe noge bile ukočene od smrzavanja. Ništa bolje nije bilo ni sa ušima i rukama. Jedva sam se držao na nogama. Takva nevolja snašla je većinu boraca 2. krajiške brigade. U Grmeč sam ušao slabo odjeven za one prilike, ali sam bio i nedovoljno oporavljen poslije preležanog tifusa samo mjesec dana prije.

Sutradan, kada je svanulo, onako zamoreni hodanjem u krug cijele noći, mi smo pokušavali da naložimo vatru, ali nam ni to nije polazilo za rukom. Sva je sreća da je neprijatelj tada bio od nas podosta udaljen. Toga dana odmaralo se i zeblo, tu i tamo ponegdje se izvijao dim od potopljene vatre. I narod je toga dana nekuda krenuo. Ne znam kuda.

I konačno, cijela 2. i 5. krajiška brigada su krenule nekuda, jedna s jedne, a druga sa druge strane, izdužene kose. Neko iz štaba brigade je tvrdio da večeras imamo dobre vodiče u ličnostima grmečkih šumara, odličnih poznavalaca planinskih staza i bogaza. Oni će nas, govoreno je, sigurno odvesti pravo u selo. Među svima nama zavladała je neka radost, jer smo svijesni da svaki dan dužeg ostanka u Grmeču donosi i veće žrtve.

U prvo razdanje, sa nekih meni nepoznatih vrhova, ali ne više sa Trovrha - koji nam je, čini mi se, bio kao vječnost, ugledali smo u daljini polja i sela. Sve je to bilo još daleko, ali puni nade i radosti bauljali smo niz grmečke strmine prema selima i ravnici, i to kako je ko mogao, na nosilima, oslonjeni na štapove i naslonjeni jedni na druge. Promrzli su se niz strmine najviše klizali. Sve to i nije bilo toliko važno, koliko je bilo važno da se nekako ide, da se ide prema cilju povratka u pravi život. Nedaleko od sela, međutim, primjećena je neprijateljska kolona. Išla je u pravcu Grmeča i vojnici su se pentrali uz kosu suprotno od naše. Dijeli nas potok i veća razdaljina ogromnih kosa. Mi njih dobro vidimo, vjerujem i oni nas. Očekujemo pucanje. Mimoišli smo se bez otvaranja vatre. Taj događaj mi ni danas nije jasan. Izgleda da ni neprijatelju u onoj ciči zimi, trenutno nije bilo do kavge.

U svanuće, iz Grmeča smo izbili u Tuk Bobiju. Mislim da se taj cijeli kraj zove Jelašinovačko polje. Svi smo se zavukli u seoske kuće. Svako je nešto tražio: hranu, vodu, ogrev. Svi borci, koji su se bili izuli i ogrejali noge, više se nijesu mogli obući. To se i meni desilo. Izlaz je bio, bar sam se ja tako obuo, u raskrajanju čebadi na komade, koje smo obmotavali i vezivali oko stopala i cjevanica. Ta obuća bila je sve do Kozare više nego dobra. Bila mi je toplija od čizama u kojima su mi se noge i smrzle. Moje su noge, a i drugih, budući da su promrzle, bile dosta otekle, a nokti crni i bolni. Više nisam mogao pješačiti. Dobio sam jahašeg konja, koji me je donio do rijeke Sane i dalje u Potkozarje.

Tada sam čuo da su borci u Tuk Bobiji pojeli sav kiseli kupus seljacima iz kaca. Mislim da je to bilo sasvim tačno, jer su borci bili gladni i žedni, a ni seljaci nisu imali mnogo druge hrane. Seljaci nijesu nikada išli od kuća. Njih je čitavo to vrijeme zaštićivala 6. krajiška brigada.

I tek što smo se malo raskomotili i smjestili po kućama, stiže nam upozorenje da neprijatelj nastupa prema selu. I sada se ne mogu oteti utisku da je to bio onaj isti neprijatelj koga smo primjetili prilikom izlaska iz Grmeča. Sve što je bilo sposobno, odmah je krenulo u borbu. Nesposobne drugove smo prenijeli u sela dalje od Tuk Bobije, ali pri tome vodeći tešku borbu i odbijajući napade neprijatelja. U pomoć nam je priskočila 6. krajiška udarna brigada, sa komandantom Petrom Vojnovićem, pa su njeni odmorni bataljoni dijelom preuzeli teret borbe na svoja pleća.

Borba je vođena skoro cijeli dan na prostoru Jelašinovačkog polja. U prvi sumrak neprijatelj je zastao, pa smo se i mi mogli donekle srediti. Problem nam je bio da uspješno izmaknemo preko drumu Sanski Most - Lušci Palanka. Neprijatelj je, naime, tu cestu bio dobro zaposjeo, ne samo pješadijom, već i tenkovima. Iako smo bili prilično izmoreni dugim borbama, nesanicom, neredovnom ishranom i jakom hladnoćom, ostali smo prava vojska, koja je neprijatelja uvijek mogla dobro desetkovati i potući da to dugo pamti.

U pokretu 2. krajiške i dijelova 6. krajiške brigade, koja nas je djelom štitila da lakše pređemo preko drumu Sanski Most - Lušci Palanka, neprijatelj nas je otkrio. Počelo je puškaranje. Pojavili su se tenkovi, ali iskusni i prekaljeni borci su savladali sve prepreke i produžili svojim putem. Da li smo tu imali gubitaka, nije mi poznato, ali mislim da nijesmo. Možda je i neprijatelj bio srećan što smo brzo protutnjali, jer je i on, vjerovatno, bio izmoren, a zna se da nije voleo noćne borbe sa nama.

*

U rejonu Radmirovaca, na rijeci Sani, stigli smo prije zore. Rijeku smo jako sporo prelazili pomoću malih čamaca, koje su nam za ovu priliku pripremili naši slavni odbornici, omladina, odnosno cijeli narod Radmirovaca i obližnjih sela iz Potkozarja. Naše jedinice, koje su prešle

rijeku, uspostavile su neku vrstu mostobrana i pri tome zauzele položaje prema neprijateljskim uporištima na pruzi i cesti između Bosanskog Novog i Prijedora. Ubrzo je svanulo. Neprijatelj se nije pojavljivao, a naš prelazak preko rijeke uspešno je protekao. Kada se dobro odjuterilo, svi borci - zdravi i bolesni - komora, sanitetsko osoblje, sve je bilo na desnoj obali rijeke Sane. Došli smo zaista u opustošena i osiromašena sela Potkozarja, čiji su žitelji masovno stradali tek minule 1942. U tim krajevima nijesam ranije boravio, pa ni danas ne znam u koja smo sela došli, bili raspoređeni i smješteni. Da li su to bili Marini, Grabašnica, Dragotinja, Svodna...

Vjerovatno su naše jedinice 2. krajiške brigade bile smiještene na cijelome tome prostoru. Iako prorijeđeni i zaista osiromašeni miještani potkozarskih sela su se pobrinuli da nam obezbijede dosta hrane, toplih prostorija, te da imamo i spokojan san. Narod je odavno rekao: »Djeci nigdje nije toplije, nego u majčinom krilu«. Tako je, makar i za kratko, Kozarčanima bilo najtoplije na Kozari, kao što je i Grmečlijama bilo najtoplije baš u Podgrmečkim selima.

Te divne dvije planine u Bosanskoj krajini i njihov narod, zaista su svojim borcima pružali sve ono što im je trebalo u ovim surovim ratnim okolnostima i nedaćama.

Na lijevoj obali rijeke Sane, u rejonu Radmirovaca, dok smo iščekivali čamce, u štab 3. bataljona banuli su politički komesar brigade Niko Jurinčić i rukovodilac Politodjela Pero Radović. Vidjeli su me onako promrzla i nemoćna. Rekao sam da ovako dalje ne mogu i da se loše osjećam. Niko me razumeo i dodao da će sve učiniti da se ranjeni, promrzli i bolesni zbrinu i liječe. Već sutradan, kada smo stigli u Potkozarje, promrzli, bolesni i ranjeni, svrstani u grupe, smješteni su u seoske kuće da se oporavljaju i liječe. Radilo se to uružbano, jer se znalo da 2. krajiška brigada, čim zbrine oboljele i ranjene, mora odmah nazad u Podgrmeč.

Sutradan, dok sam još bio u štabu 3. bataljona, došli su do nas, iz štaba brigade, Pero Radović i Radoman Jakić, kojije od mene preuzeo dužnost političkog komesara bataljona. To je upravo onaj Jakić, koji je zabludom, još prije sedam dana bio naš zarobljenik. Učinilo mi se, da ta činjenica Milanu Makviću, do tada mome, a od sada Jakićevom zamjeniku, nije bila po volji.

Međutim, bilo kako bilo, ja sam se zagrlio i oprostio sa mojim drugovima, posebno sa komandantom bataljona Milom Vučenovićem i njegovim maloljetnim sinom partizančićem Duškom, koga smo svi voljeli kao svoje dete. Uzjahao sam neko kljuse i u pratnji odbornika Turudije krenuo na oporavak i liječenje u selo Prusce. Došli smo do kuće Mile Obradovića, gdje se nalazio njegov sin Mlado, ranije komandant 3. bataljona 2. krajiške brigade, koji je ranjen u napadu na Bihać, a sada je zaceljivao rane.

Tako se, eto, završila moja skoro jednomjesečna borba i rad u svojstvu političkog komesara 3. bataljona 2. krajiške brigade. Bio je to, ne tako dug, ali veoma tegoban borbeni put od Bihaća preko zavejanog Grmeča sve do Potkozarja - put borbi, gladi, mraza, halucinacija, stradanja nedužnog naroda, naročito djece i žena, boraca, put i svih drugih nedaća koje su čovjeka mogle snaći za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive. I danas sam veoma ponosan na te slavne, ali i teške dane. Bilo je uspona i padova na tome putu krvi i znoja, bilo je suza, iznemoglosti i gladi, nesаницe i lutanja, ali, sve u svemu, borci i narod su izdržali, tako reći i nemoguće, stalno se krećući ka pobjedama i slobodi.

Bilo mi je do suza žao da se rastanem od 2. krajiške brigade, u kojoj sam proveo sedam mjeseci, učestvovao u mnogim borbama na Manjači i u Bosanskoj krajini. Druga krajiška udarna brigada bila je uvijek, pa i danas, je ostala moja miljenica. Tu su bili borci - dobrovoljci, ni mobilisani ni trećepozivci. Ali, šta se tu moglo, vremena su se mijenjala, a i ostalo... Dakle, što je bilo, bilo je, ali 2. krajiška udarna brigada nezaboravno se urezala u moje pamćenje.

Drugi neuspeo napad na Bosanski Novi

GAVRO PANIC

Na dan napada na uporište u Bosanskom Novom bio sam desetar u 1.vodu 3. čete 1. bataljona. Komandir voda bio je Dušan Carić.

Pred početak napada, 26. novembra u 23 časa, pozvali su me sa još jednim borcem u štab bataljona. Dobio sam zadatak da odnesem poštu i uspostavim vezu sa 2. bataljonom naše brigade, koji je napadao lijevo od našeg bataljona. Pronašli smo štab 2. bataljona i uspostavili vezu, a zatim se vratili u svoj bataljon.

Po izvršenom zadatku upućen sam u sastav čete. Znao sam pravac nastupanja čete, a teren sam odlično poznao. U to vrijeme napad je bio u toku i četa je već bila duboko zašla u grad i vodila teške ulične borbe. To smo vidjeli i ocijenili prema dejstvu oružja. Kada smo se spustili u rejon Capraga, primijetili smo jednog borca sa puškom o ramenu ispred podrumskih vrata jedne kuće. Zastali smo, a zatim ga upitali ko je i zašto tu stoji. Odgovorio mi je da je domobran i da ih ima jedan vod i da žele da se predaju partizanima, a ostali su u podrumu. Na moje pitanje zašto se nisu predali kada su naše jedinice prolazile, domobran je odgovorio da nisu znali koja vojska prolazi i nisu se smjeli javiti, već su se sklonili u podrum. Nakon razgovora sa njim, uz preduzete mjere opreza, ostavio sam svoga borca nešto dalje i prišao bliže domobranu. Naredio sam da pozove svoga komandira iz podruma. Domobranski komandir je potom izašao sa podignutim rukama u vis i nakon kraćeg razgovora predao se sa svojim vodom. Odredio sam mu mjesto za odlaganje oružja i, nešto dalje, mjesto za njihovo postrojavanje. Na gomili oružja našlo se oko 28 pušaka, jedan minobacač, jedna strojnica i mnogo municije. Našli smo jedno zaprežno vozilo, potrpali oružje u njega i zajedno sa domobranima otpremili u štab bataljona.

Iz štaba bataljona pošli smo u sastav svoje čete. Cetu nije bilo teško pronaći. Kada smo stigli, potražio sam svoju desetinu i javio se borcima, da znaju da sam među njima. Čim su borci čuli moj glas, povikali su: »Gavro, preuzimaj vod, poginuo vodnik Dušan Carić«. Preuzeo sam komandu nad vodom i nastavio borbu. Međutim, u tom trenutku naša 3. četa, sa komandirskom Milanom Zgonjaninom, pod jakim pritiskom neprijateljevih tenkova i pješadije, povukla se na jednu padinu iznad bolnice. Nastojao sam da što prije uspostavim vezu sa komandom čete,

ali toga časa u streljački stroj stigao je politički komesar čete Rajko Lajšić i reče da je komanda čete maltene sva izranjavana. Potom smo nastavili borbu odbijajući žestoke napade neprijatelja, uz postupno povlačenje na polazne položaje za napad.

Sjutradan, dok sam se još nalazio na polaznom položaju, pozvali su me u štab 1. bataljona, i dali zadatak da sa još jednim borcem sprovedeni grupu zarobljenih domobrana preko reke Japre u selo Radmirovce. Izvršivši taj zadatak, ponovo sam se vratio u četuu.

Borbe na Bosanskom Novom su prestale. Borcima je dat odmor. Vršene su kadrovske promene, jer je u teškim borbama iz stroja izbačeno i nekoliko rukovodilaca. Tada sam postavljen i za vodnika voda umjesto Dušana Carića. Izvođen je pojačan političko-partijski i kulturno prosvjetni rad.

Veljkina

RADE DOBRIĆ

Znatno prije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, u Dabru i njegovoj okolini, Veljko Miljević Veljkina bio je poznat, kao veoma dobar lovac na divljač. Gotovo sve slobodno vrijeme posvećivao je lovu, bilo da je, naročito po Gradini, Smrešnjaku, Crnovodi i Mriježnici, krstarilo sam ili sa lovačkom družinom. I tako, iz dana u dan, sve do rata. I pored svih prijetnji ustaških vlasti onima koji ne predaju oružje koje su posjedovali, Veljko je sakrio svoju lovačku pušku, da bi se, nešto kasnije, nakon ustanka, s njom priključio ustanicima već prvog dana.

Kad je formiran konjički vod Veljko se među prvim gerilcima našao u njemu, i kao bivši jahač konja u artiljerijskom divizionu, i kao čovjek koji je inače volio konje. Već u prvim akcijama koje je izveo taj vod Veljko se pokazao smionim i neustrašivim borcem, koji je sve više skretao pažnju na sebe, ne samo svojih drugova iz voda, već i pretpostavljenih.

Po rasformiranju konjičkog voda Veljko se našao u Dabarsko-kljevačkom partizanskom vodu, u kojem je postavljen na dužnosti desetara. Sa svojom desetinom neumorno je jurio na sve strane, bilo da bi štitio slobodnu teritoriju od neprijateljskih nasrtaja, bilo da bi napadao neprijatelja u pokretu ili na položaju. Tako je i 4. novembra 1941. učestvovao u napadu na neprijatelja u kljevačkoj crkvi, kada je ubijeno nekoliko neprijateljevih vojnika i zaplijenio desetak dragocjenih pušaka sa nešto municije. Krajem toga mjeseca Veljko je sa svojom desetinom učestvovao u napadu na neprijateljev garnizon u Starom Majdanu, s kojom je zauzeo žandarmerijsku kasarnu i zarobio nekoliko žandarma. Iste godine, 13. decembra, učestvovao je u napadu na Italijane u Husimovcima, što je tada bio smion, a i veoma važan potez za dalji razvoj i tok NOB-a u kraju gdje je bilo izvjesnih pojedinaca koji baš nisu bili za to da se dira u Italijane.

Formiranjem Sanske čete i Prvog bataljona »Petar Škundrić«, početkom 1942. godine, Veljko je ponovo raspoređen na dužnosti desetara, da bi već u junu te godine, kad je formiran Udarni bataljon, bio raspoređen na dužnosti vodnika 1. voda 1. čete tog bataljona.

Skoro odmah potom sa svojim vodom uspješno je učestvovao u akciji na Bosansku Krupu od 19. do 20. juna 1942. godine. Neposredno poslije te akcije, odlukom nadležne komande, Veljko je postavljen na dužnosti komandira 1. udarne čete 1. udarnog bataljona, koji je ušao u sa-

stav 2. krajiške brigade prilikom njenog formiranja u Bošnjacima početkom avgusta 1942. godine.

Ubrzo nakon formiranja, 2. brigada je imala okršaj sa neprijateljem na Vrhpolju, u kojem se, kao i ranije, Veljko isticao i kao borac, i kao komandir jedne čete. Isto se ponovilo i narednih dana na Manjači i višednevnim i složenim borbama sa četnicima, a posebno 25. septembra, prilikom napada na Jajce, gdje je, pored ostalog, zaplijenjeno, a i uništeno, mnogo razne neprijateljeve opreme.

Zbog svega što je do tada činio i postigao, Veljko je neposredno poslije te borbe bio primljen u Partiju, čime se on s razlogom ponosio.

Prilikom napada na neprijateljev garnizon u Bihaću od 2. do 4. novembra 1942. pod Veljkovom komandom u tim borbama učestvovala je i 1. četa 2. bataljona na sektoru sela Vinice. Tu je Veljko formirao odjeljenje bombaša, na čelu sa Mićom Budimirom, koje je imalo važnu ulogu u tim veoma žestokim borbama. U njima je samo njegova četa ubila više od 20 neprijateljevih vojnika i zaplijenila podosta razne vojne opreme i drugog korisnog materijala.

Krajem novembra četa Veljka Miljevića nastavila je teške, gotovo svakodnevne borbe na liniji Bosanski Novi - Miška Glava - Djedovača, u kojima je bilo gubitaka na obje strane.

Dana 27. novembra u planiranom napadu na Bosanski Novi 2. brigada je prvo ovladala Novskom planinom, gdje je zarobila oko 500 domobrana i dvije baterije sa četiri haubice, a onda je napala i grad, ali bez uspjeha.

Veljkova je četa u ponovljenom napadu imala znatne gubitke. U toku povlačenja kroz Jablanicu, 28. novembra 1942, nedaleko od Veljka pala je minobacačka granata. Bio je ranjen u grudi i u kuk. Odmah mu je ukazana prva pomoć, a potom je upućen, zaprežnim kolima, u bolnicu u Korčanici, u kojoj su tamošnji ljekari preuzeli brigu o njegovom liječenju, koje je bilo uspješno prvog dana.

Dvanaest dana poslije toga, 10. decembra 1942, otpočeo je drugi napad na Sanski Most i njegovu okolinu, u kojem su učestvovala snage 4. i 5. divizije 1. bosanskog korpusa. Saznao je za to, i tek malo oporavljeni Veljko, želeći da učestvuje u tim borbama, krišom je napustio bolnicu, znajući da mu to lekari ne bi dozvolili i pored svih njegovih molbi. Požurio je koliko mu je to snaga dozvoljavala do svoje čete, koju je našao na položaju zapadno od Sanskog Mosta. U toku naredna dva dana učestvovala je u nekoliko juriša svoje čete. Tada mu se otvorila teža rana, te je morao nazad u bolnicu. Međutim, došlo je do komplikacija. Stanje mu se iz dana u dan pogoršavalo i pored svih mjera koje su ljekari preduzimali. Umro je nakon dvanaest dana u bolnici u Korčanici i bio sahranjen na groblju u Jelašincima uz sve vojne počasti i učešće boraca i mase naroda iz Jelašinovaca i njegovog Dabra. Kasnije, 1959. njegovi posmrtni ostaci preneseni su na partizansko groblje u Dabru.

Proglašen je za narodnog heroja 5. jula 1951. godine.

Zaspao u toku borbe

BOSKO BILBIJA

Kasne jeseni 1942, kad su već uveliko padali snijeg i kiša, bili smo na položajima: Garevica, Jabučice i Tromeda, prema rudniku Ljubija.

Drugi bataljon 2. krajiške brigade vodio je na tim položajima borbu sa neprijateljskim snagama više dana i noći. Ostalo mi je u živom sjećanju jedno veče. Bataljon je napadao prema »brdu« rudnika Ljubija, a jedan vod, 2. čete ostao je na nekom malom odmaranju. Pred veče se bataljon povukao na pređašnje položaje, a 3. vod 2. čete, sa vodnikom Kojom Davidovićem, otišao je da izvede prepad prema rudniku Ljubija »Brdo«. Zaustavili smo se na Kameniku.

Borba je otpočela, ali ne znam koliko je trajala. Ja sam ko zna kako u međuvremenu zaspao. Znam da je bilo negdje oko pola noći kada sam se probudio i vidio da nema nikoga od drugova. Bio sam se uplašio. Odličio sam da krenem nazad. Idući tako upao sam u neki klanac sa mnogo blata. Sa moje desne strane neko je tiho pitao »Ko je dolje?«. Znajući da mogu biti i ustaše, odlučio sam da se ne javim. U međuvremenu, pripremio sam bombu da je aktiviram. Opet je neko ponovio pitanje. Prepoznao sam glas stričevića Dušana i javio sam mu se. Brzo su sišli kod mene. Tu je još bio Nikica Radaković, a trećeg se ne sjećam. Dušan me upita jesam li ranjen. Odgovorio sam da nisam i da sam zaspao, a on mi je opalio šamar. Bio je stariji od mene. Trčecim korakom vratili smo se u četu.